

17. YÜZYILDA MÜHİMME DEFTERLERİ VE AYNTÂB/ANTEP ŞER‘İYE SİCİLLERİ ÖRNEKLERİNDE KAHVEHÂNELERİN KAPATILMASI VE TÛTÛN YASAKLARININ UYGULANMASI

THE PRACTICE OF THE PROHIBITION OF COFFEEHOUSES AND TOBACCO CONSUMPTION IN THE 17TH-CENTURY OTTOMAN EMPIRE IN THE EXAMPLES FROM THE REGISTER OF IMPORTANT AFFAIRS AND AYNTÂB/ANTEP KADI COURT

Hakemli Makale

Fatma Gül KARAGÖZ*

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	496
I. 16. ve 17. Yüzyıllarda Kahve ve Tütün Tüketimine ve Kahvehâne İşletmeye Dair Teorik Tartışmalar ve Hukukî Düzenlemeler.....	503
A. Kahve Tüketimi ve Kahvehâne İşletmeye Dair Düzenlemeler	504
B. Tütün Yasağına İlişkin Teorik Tartışmalar ve Hukukî Düzenlemeler	511
C. 17. Yüzyılda Muhafazakârlık, Yasaklar ve Kamu Düzeni Arasındaki İlişkiye Dair.....	515
II. Merkezden Alınan Tedbirler ve Ayntâb Kadı Mahkemesinin Uygulamaları	525
A. Mühimme Defterlerine Göre 17. Yüzyılda Kahvehânelerin Kapatılması ve Tütün Yasaklarının Uygulanması	525
B. 17. Yüzyılda Ayntâb Mahkemesinde Kahvehâneler ve Tütüne Dair Hükümler	536
SONUÇ	544
KAYNAKÇA	547

DOI: 10.32957/hacettepehdf.765820

Makalenin Geliş Tarihi: 08.07.2020

Makalenin Kabul Tarihi: 18.09.2020

* Dr. Öğr. Üyesi, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı. E-posta: fgkaragoz@gsu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3389-4752

Bu makale Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından kabul edilmiş ulusal ve uluslararası araştırma ve yayın ilkelerine uygun bir biçimde yazılmıştır.

Makale 16 Aralık 2019 tarihinde Nottingham Trent Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından düzenlenen **Flashpoints: Law, Religion and Human Rights** adlı seminerde sunulan “The Administration by Intolerance in The 17th-Century Ottoman Empire: The Case of Consumption Ban” başlıklı tebliğin hazırlanması sırasında ortaya çıkan verilerin genişletilmiş hâlini içermektedir. Makalede öncelikle çeviriyazımı üçüncü kişiler tarafından çeşitli tez ve yayınlarla tamamlanmış arşiv kaynakları kullanılmıştır. Çalışmanın ileride Ayntâb şer‘iye mahkemesine ait çeviriyazımı henüz yapılmamış kaynakları da incelemek suretiyle genişletilmesi düşünülmektedir.

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün ve kahve tüketimi, tütünün yasaklanması, kahvehânelerin dönemsel olarak kapatılması sosyal ve ekonomik tarih bakımından verimli bir çalışma alanı sunmaktadır. Bu iki metanın tüketimini hukuk tarihi açısından değerlendiren eserler ise nispeten azınlıktadır. Bu makalenin amacı Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyılda tütün içme yasağını ve kahvehânelerin kapatılmasını hukuk tarihi çerçevesinden incelemektir. Tarihçi Naîmâ Mustafa Efendi (ö. 1716) bu yasakların arkasında İstanbul ulemâsından Kadızâde ailesini işaret etmiş; Sultan IV. Murad'ın (ö. 1640) Kadızâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1635) görüşlerinden yararlandığını belirtmiştir. Öte yandan dönemin arşiv kaynakları arasında çeşitli mühimme defterleri ve şer'îye sicillerinde konuyla ilgili örnekler dikkate alındığı zaman, yasakların muhafazakâr bir fikir akımının yayılmasından ziyade, Osmanlı hukuku ve İslâm hukukunun bazı temel ilkelerinin uygulanmasına dayandığı net bir biçimde anlaşılmaktadır. Makale, tütün tüketimi ve kahvehâne konusunda hukuk uygulamasının "kamu düzeni" olarak ifade edilebilecek bir değeri dikkate alındığı üzerinde durmaktadır. Makale yasağın uygulanma şekline yönelik olduğu için kullanılan kaynaklar, kanunnâme, ferman ve fetva gibi düzenleyici metinlerin yanı sıra, ağırlıklı olarak mühimme defterlerindeki emirler ve şer'îye sicillerinden oluşmaktadır. Mühimme defterleri merkezî yönetim tarafından düzenlenen emirlerin bir kopyasını içermektedir; bu nedenle devletin yasaklar konusunda genel politikasını gösterebilir. Şer'îye sicilleri ise genel bir kuralın taşrada ne şekilde uygulandığını anlamaya yardımcı olabilir. Bu çalışmada, mekân olarak başkente nispeten uzak olan Ayntâb/Antep mahkemesindeki uygulamayı incelemek tercih edilmiştir. 17. yüzyılda Ayntâb şer'îye sicillerinde tütün tüketimi ve kahvehânelerin yasaklanmasına dair hangi hukukî kriterlerin dikkate alındığı makalede cevaplanmaya çalışılan sorulardan biridir.

Anahtar kelimeler: Tütün yasağı, kahvehâne yasağı, mühimme, şer'îye sicili, Ayntâb

ABSTRACT

The consumption of tobacco and coffee, the prohibition of tobacco and the ban of coffeehouses in the Ottoman Empire offer an abundant field in social and economic history studies. However, the works about the analysis of the consumption of these materials are rare in the field of legal history. The aim of this article is to examine the prohibition of tobacco and the ban of coffeehouses in the 17th-century Ottoman Empire within the framework of legal history. The historian Naîmâ Mustafa Efendi (d. 1716) pointed out that *Kadızâde* Family, who were members of scholar elite in Istanbul, were behind those prohibitions, emphasizing how Sultan Murad 4th (d. 1640) used the views of Kadızâde Mehmed Efendi (d. 1635). However, when examples from two important archival sources, *mühimme defterleri* (the registers of important affairs) and *kadi* court records were analysed, it became obvious that the prohibitions of 17th century were based upon the main principles of Ottoman and Islamic law. This article posits that tobacco consumption and coffeehouse were more related to the "public order". Since the article is focused on the practice of a ban, the main sources used for this work, apart from codifications, decrees and legal opinions,

are the orders recorded in *mühimme defterleri* and *kadi* court records. *Mühimme* registers included a copy of the decrees issued by the central government; hence they could be useful to understand the policy of government concerning the prohibitions. As for court records, they might illustrate how a general regulation was applied in the periphery. The focal point of the article is Ayntâb/Antep court records. One of the main question that the article tries to answer is the legal principles which Ayntâb court had taken into account while dealing with coffeehouses and tobacco consumption.

Keywords: Tobacco ban, coffeehouse ban, the register of important affairs, court records, Ayntâb.

GİRİŞ

Modern toplumlarda bazı madde ve yiyeceklerin tüketiminin azaltılmasına dair yasaların çıkarılması veya bu maddelerin tamamen yasaklanması, devletin kamu sağlığını koruması gerekliliğine dayanır. En azından günümüz hukuk sisteminde dikkate alınması gereken ideal gerekçenin bu olduğu düşünülebilir. Öte yandan belirli maddelerin tüketiminin yasaklanmasında ekonomik, sosyal ve dinî pek çok gerekçe yer alabilir. Nitekim 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün içmek ve genel olarak tütün ile ilgili her türlü faaliyetin yasaklanmasının arkasında bu gerekçelerin bulunduğu söylenebilir. Benzer bir çıkarım, aynı dönemde kahvehânelerin yasaklanması için de yapılabilir. Popüler tarih kültüründe Osmanlı İmparatorluğu'nda kahvehânelerin kapatılması ve tütün tüketiminin yasaklanması 17. yüzyılla ve özellikle Sultan IV. Murad'la özdeşleşmiştir. Tarihçi Naîmâ Mustafa Efendi, IV. Murad'ın kahvehâneleri kapatmasının ve tütün içmeyi yasaklamasının arkasında Kadızâde ailesini işaret etmektedir.¹ Kahve içme aleyhine verdiği vaazlarla ünlenen Kadızâde Mehmed Efendi'nin ve ölümünden sonra onun fikirlerini savunmaya devam eden *ulemâdan* fikir adamlarının dâhil olduğu bir grubu temsil eden *Kadızâdeliler*, tıpkı IV. Murad gibi, 17. yüzyıl muhafazâkarlığıyla özdeşleşmiş kişilerdir. Öte yandan, söz konusu yasakların arka planında yatan hukukî gerekçenin tam olarak muhafazakârlıkla açıklanamayacağı anlaşılmaktadır.

¹ Benzeri bir bağlantıya Naîmâ'dan önce Solakzâde Mehmed Hemdemî'nin (ö. 1658) de işaret ettiğini belirtmek gerekir. bkz. SOLAKZÂDE MEHMED HEMDEMÎ, **Tarih-i Solakzâde**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, h. 1297/1879, s. 752-753. Naîmâ'nın kendinden önce yaşamış tarihçilerinin aktarımlarından yararlandığı bilinmektedir. İPŞİRLİ, MEHMET, "Naîmâ", **DİA**, Cilt: 32, 2006, (316-318), s. 317.

Gerek kahvenin gerek tütünün kullanılmasının tartışılması 17. yüzyıla özgü bir olgu değildir. Tarihçi Peçevî İbrahim Efendi'nin (ö. 1649) verdiği bilgiye göre kahve ve kahvehâneler 1554-55/H. 962 tarihinde İstanbul'da görülebilmekteydi.² Yazarın kahvehânelere bakışının çok boyutlu olduğu düşünülebilir; kahvehâneyi belli bir eğitim seviyesini hâiz kişilerin toplanma yeri olarak tasvir etmiş, insanların bu mekâna okumaya, şiir ve edebiyat sohbetleri yapmaya, satranç ve tavla oynamaya geldiklerini ifade etmiştir.³ Ancak yazarın övgü diyebileceğimiz sözleri burada sona ermektedir; zira hemen akabinde kahvehânelerin her cinsten insanı kendine çeken yerler olduğunu belirtmiştir ki bunlar arasında kadılar, yeni bir görev bekleyen memurlar, imamlar, müezzinler de sayılabilir. Özellikle medrese eğitiminden geçmiş, kadılık veya benzeri rütbelere “atama bekleyen” softaların kahvehânelere sık sık gitmesi sorun yaratmış olmalıdır; bu sorunun arka planında 16. ve 17. yüzyılda bir yere bağlı olmayan softaların sık sık isyan hareketlerine karışmaları bulunmaktadır. Peçevî'nin daha açık bir biçimde ifade ettiği temel mesele ise kahvehânenin kamusal bir alan olarak mescidin yerini almasıdır. Bu anlatıda kahvehânenin potansiyel bir *fesad yuvası* olduğunun ise tabiri caizse, sinyalleri verilmektedir.⁴ Peçevî ayrıca tütün hakkında da bilgi vermiştir; buna göre tütün, İngilizler tarafından 1600 tarihinde Osmanlı topraklarında tanıtılmıştır.⁵ Bu maddenin başlangıçta tıbbî bir malzeme olarak satıldığını, zamanla *ulemâdan ve askerî*

² Peçevî Tarihi'nin Bekir Sıtkı Baykal tarafından hazırlanmış çeviriyazımında hicrî 962 tarihi 1554 olarak çevrilmiştir; ancak doğrusu makaledeki halidir. İdris Bostan'ın Peçevî için 1555 tarihini işaret ettiğini de belirtmek gerekir. Buna ek olarak Bostan, Kâtip Çelebi'nin **Mizanü'l-Hakk** eserinde 1543 tarihini, Mustafa Âli'nin de **Mevâidü'n-Nefais fî Kavâidi'l-Mecâlis** adlı 1553 tarihlerini de zikredildiğinden bahseder. bkz. BOSTAN, İdris, “Kahve”, **DİA**, Cilt: 24, 2001, (s. 202-205), s. 203; KÂTİB ÇELEBİ, **Mizanü'l-Hakk fî İhtiyari'l-Ehakk**, (haz. Orhan Şaik Gökyay), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 45; ŞEKER, Mehmet, **Gelibolulu Mustafa Âli ve Mevâidü'n-Nefais fî Kavâidi'l-Mecâlis**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 363.

³ PEÇEVÎ İBRAHİM EFENDİ, **Peçevî Tarihi**, Cilt: 1, (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 258

⁴ “Din bilginleri ise ‘kötülükler yuvasıdır, kahveye gitmektense meyhaneye gitmek daha iyi olur’ gibi laflar söylüyorlardı”. PEÇEVÎ İBRAHİM EFENDİ, **1981**, s. 258.

Kahvehâne için mühimme defterlerinde de geçen *fesad yuvası*, *fitne*, *fücûr* gibi ifadelerin içerdiği anlamlar için bkz. aş. I.C.

⁵ Bu konuda Osmanlı döneminde yaşamış tarihçilerin arasında tam bir görüş birliği olmadığını belirtmek gerekir. Bu bağlamda Hezarfen Hüseyin 1598 yılını işaret ederken, Kâtip Çelebi 1601'i, Naimâ ise 1606'yı göstermektedir. bkz. YILMAZ, Fehmi, “Tütün”, **DİA**, Cilt: 42, 2012, (1-4), s. 1.

grubunun⁶ diğer üyelerinden pek çok kişinin tütünü zevk amaçlı kullandıklarını kaydeden Peçevî'nin, tütün tüketiminin özellikle faydalı bir niteliğini bulmakta zorlandığı görülebilir; yazar tütün içilmesi nedeniyle İstanbul'da pek çok yangının çıkmış olduğundan bahsetmiştir. Ancak yazar, aynı zamanda forsa olarak çalışan kişilerin uyanık kalabilmek için tütün içtiklerini ifade etmiş ve bunun faydalı bir kullanım olabileceğine dair not düşmüştür.⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve genel olarak Orta Doğu'da kahvehâneler hakkında akademik çalışmalarla meselenin ekonomik ve sosyal tarih açısından incelendiği görülebilir. Kahvehânelerde “kamusal alan”ın oluşması, elit bürokratlar ve halk arasındaki etkileşimin bu mekânlarda ortaya çıkması hakkında bazı önemli çalışmalar yapılmıştır.⁸ Kahvenin kültür tarihindeki yerini inceleyen, kahveyi ekonomik bir meta olarak analiz eden çalışmalar da yaygındır. İdris Bostan, Osmanlı deniz ticaretini incelediği eserinde, kahve ticaretine de önemli yer vermiş ve 17. yüzyılda kahvehânelerin kapatılma sürecinde alınan tedbirleri incelemiştir.⁹ Öte yandan kahvehânelerin kapatılmasına dair eserlere Osmanlı hukuk tarihi literatüründe çok fazla rastlanmadığı söylenebilir. Tarih alanında verilmiş bazı eserler bu bağlamda yasakların hukukî boyutuna değinmektedir.¹⁰

⁶ Osmanlı toplumunda *askerî* terimi, sadece askerleri değil, tıpkı onlar gibi vergi ödeme yükümlülüğü bulunmayan, *kalemiyeyi* yani bürokratları ve *ulemâyı* da kapsayan bir kelimeydi. bkz. SAHİLLİOĞLU, Halil, “Askerî”, *DİA*, Cilt: 3, 1991, (488-489), s. 488.

⁷ PEÇEVÎ İBRAHİM EFENDİ, 1981, s. 259

⁸ Kahve tüketimine eğilen eserlerin detaylı bir analizi için bkz. YAŞAR, Ahmet, “Osmanlı Şehir Mekânları: Kahvehâne Literatürü (Ottoman Urban Spaces: An Evaluation of Literature on Coffeehouses)”, *TALİD*, Yıl: 2005, Cilt: 3, Sayı: 6, (237-256). Yaşar'ın yüksek lisans tezi de 17. ve 18. yüzyıllarda kahvehânenin bir kamusal mekân olarak değerlendirilmesine dayanmaktadır: YAŞAR, Ahmet, **The Coffeehouses in Early Modern Istanbul: Public Space, Sociability and Surveillance**, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

⁹ BOSTAN, İdris, 2019, **Osmanlı Deniz Ticareti**, Küre Yayınları, İstanbul, (169-219).

¹⁰ Orta Doğu'da kahve ve kahvehâne kültürüne dair temel eserlerden biri Ralph Hattox'a aittir. Yazar kitabında konu hakkında 16. yüzyılda ve sonrasında farklı görüş bildiren İslâm hukukçularının görüşlerine yer vermiştir. Cafer Çiftçi de kahve hakkındaki makalesinde özellikle Bursa şer'îye sicillerinden örnekler ışığında kahvehânenin hukukî durumunu dolaylı olarak incelemektedir. Ahmet Yaşar da kamusal mekânın kontrolünün bir parçası olarak kahvehâne yasaklarının üzerinde durmaktadır. bkz. HATTOX, Ralph S., **Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East**, 3. bs., University of Washington Press, Washington, 1996; ÇİFTÇİ, Cafer, “Osmanlı'da Kahve ve Bursa Kahvehâneleri”, **Uludağ Üniversitesi II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Cilt: 3, Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü Kültür Sanat Kurulu Yayınları, Bursa, 2005, (853-870); YAŞAR, Ahmet, “Osmanlı Kamu Mekânı Üzerine Mücadele: Kahvehâne

Tütün de ekonomik ve sosyal bir meta olarak çeşitli çalışmalara konu olmuştur.¹¹ Tütün hakkında 17. ve 18. imparatorluğun farklı coğrafyalarından fakihlerin tepkilerini gösteren önemli bir makale James Grehan tarafından kaleme alınmıştır.¹² İlahiyat alanında tütün hakkında 18. yüzyılda kaleme alınmış çeşitli risalelerin analizine dair çalışmalar karşımıza çıkmaktadır.¹³ Yine tütünün yasaklanması konusunda Evgenia Kermeli, bu konuda imparatorluğun Hıristiyan tebaası tarafından ifade edilen görüşleri incelediği makalesinde Nikolaos Mavrokordatos'un (ö. 1730) risalesini Ahmed Er-Rûmî Akhisârî (ö. 1631-1634) ile karşılaştırmakta ve biri Müslüman diğeri Hıristiyan iki yazar tarafından kaleme alınan bu iki eser arasındaki benzerliklere dikkat çekmektedir. Bu bağlamda makalede Mavrokordatos'un benimsemiş olduğu yasaklama gerekçesinin *bid'at*¹⁴ kavramından uzak düşmediğini vurgulamaktadır.¹⁵ Necdet Sakaoğlu IV. Murad döneminde tütün içenlerin karşı karşıya olduğu hukukî yaptırımları büyük ölçüde Naîmâ'nın ve Avrupalı seyyahların seyahatnamelerine dayanarak değinmektedir.¹⁶ Hukuk tarihi literatürüne bakıldığı zaman ise, tütün yasakları konusunda da belli bir boşluğun bulunduğu söylenebilir Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu geniş coğrafya dikkate alındığı zaman, tüketilmesi uygun bulunmayan maddelerin hukuk

Yasaklamaları", **XV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunular Bildiriler**, IV. Cilt-II. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, (1403-1410).

- ¹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün ticaretini analiz eden bir çalışma için bkz. YILMAZ, Fehmi, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)**, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005.
- ¹² GREHAN, James "Smoking in early Modern Sociability: The Great Tobacco Debate in Ottoman Middle East (Seventeenth to Eighteenth Centuries)", **American Historical Review**, Yıl: 2006, Cilt: 111, Sayı: 5, (s. 1531-1577), s. 1359.
- ¹³ KALAYCI, Mehmet/ÖZTÜRK, Eyüp, "18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin: Ebu Sehl Numan Efendi ve Tahlilu'd-Duhân Adlı Risalesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 2017, Cilt: 58, Sayı: 1, (1-45), OKUR, Kaşif Hamdi, "17. Yüzyıl Osmanlı Fıkıhçılarının Nevazile Yönelik Fikhî Argümantasyonu (Mehmed Fikhî el-Aynî ve Risâletü'd-Duhân ve'l-Kahve Örneği)", **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Sempozyum Tebliğleri**, (der. H. Aydar, vd), Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, (381-393); NARİN, İsmail, "Akdağlı Mustafa B. Ali Amâsî ve Sigaranın Hükümü Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 2018, Sayı: 74, (185-204).
- ¹⁴ bkz. aş. 22 numaralı dipnot.
- ¹⁵ KERMELE, Evgenia, "The Tobacco Controversy in Early Modern Ottoman Christian and Muslim Discourse", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 2014, Cilt: 21, (121-135), s. 133-134.
- ¹⁶ SAKAOĞLU, Necdet, "XVII. Yüzyılda Tütün Haram İçenler İdamlık ve Cehennemliktir", **Ehlikeyfin Kitabı**, (der. Fatih Tıgılı), Kitabevi, İstanbul, 2004, (285-300).

teorisinde ne şekilde değerlendirildiği verimli bir çalışma alanı sunmaktadır. Yasakların uygulamada ne şekilde denetlendiği, bu denetimin imparatorluğun farklı bölgelerinde benzer bir titizlikle yürütülüp yürütülmediği de önemli bir sorudur.

Bu makale, 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda kahvehânelerin kapatılması ve tütün içmenin yasaklanması gibi hukukî işlemlerin niteliğini ve ne şekilde uygulandığını değerlendirme amacını taşımaktadır. Bilindiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun hukuk sistemi İslâm hukukuna dayanmaktaydı. İslâm hukuku din kaynaklı bir sistemdir; bu nedenle bir eylem hem din hem de hukuk bakımından sonuç doğurmaktadır.¹⁷ Fıkıh yani İslâm hukuku, cezalar (*ukubât*), ibadetler (*ibadât*) ve sözleşmelerden (*muamelât*) oluşan bir bütündür¹⁸; dolayısıyla bazı maddelerin tüketilmesi, bir Müslüman için hem ibadetler anlamında hem de cezalar anlamında sonuç doğuracaktır ki bunun en tipik örneği *şirb-i hamr*, yani alkollü içki veya şarap içmektir.¹⁹ İslâm dininde alkollü içkinin haram kabul edilip yasaklanması Kur'an-ı Kerim ve hadis kaynaklıdır²⁰; fıkıh literatüründe bu alışkanlığın hem tedavi edilmesi gereken bir zayıflık hem de suç olarak kabul edildiğinin altı çizilmiştir.²¹

Kahvenin ve tütünün İslâm ve Orta Doğu toplumlarında bilinir hale gelme süreci dikkate alındığı zaman, bu iki maddenin şeriat çerçevesinde değerlendirilmesinin kitap ve hadis kaynaklı olmayacağı da açıktır. Hz. Muhammed döneminde bilinmeyen, yani bir

¹⁷ AYDIN, Mehmet Akif, **Türk Hukuk Tarihi**, 9. Bs., Beta Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 62.

¹⁸ CİN, Halil/AKYILMAZ, Gül, **Türk Hukuk Tarihi**, Sayram Yayınları, Konya, 2009, s. 43.

¹⁹ Nitekim, Aydın, "had suçları" arasında şarap içmek fiilini zikrederken bu ayrımı vurgulamaktadır. AYDIN, 2012, s. 184.

²⁰ Kur'an-ı Kerim'de çeşitli ayetlerde içkinin zararlarından bahsedilmiştir. Mâide (5/90) ile alkollü içkiler tamamen yasaklanmıştır. Buna ek olarak, Hz. Muhammed "Sarhoşluk veren şeyin azı da çoğu da yasaktır." hadisiyle bu konuda kesin görüşünü ortaya koymuştur, ki alkollü içecekler hakkında tek hadisin bu olmadığını belirtmek gerekir. İçki içme fiilinin suç, cezasının ise dayak olduğu yine Hz. Muhammed tarafından belirlenmiştir. bkz. AVCI, Mustafa, **Osmanlı Ceza Hukuku II Özel Hükümler**, 3. Bs., Adalet Yayınevi, Ankara, 2018, s. 596.

²¹ BAKTIR, Mustafa, "İçki", **DİA**, Cilt: 21, 2000, (458-462), s. 459. İslâm hukukuna göre suç teşkil ettiği konusunda tartışma olmayan alkollü içki içmek eyleminin hangi tip cezaya tâbi olması gerektiği konusunda ise farklı görüşlerin mevcut olduğunu belirtmek gerekir. Bazı İslâm hukukçuları tarafından bu eylemin *had* cezası gerektirdiği, bu nedenle had suçu olduğu ifade edilirken, bazı hukukçuların bu eylemi *tazir*le cezalandırılması gereken bir suç olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. bkz. AYDIN, 2012, s. 184.

tür *bid'at* (yenilik)²² olan kahvenin ve tütünün tüketilmesinin hukuken ve dinen mümkün olup olamayacağına dair değerlendirmeler, ister istemez kıyasa dayanmak zorundadır. Nitekim bu maddelerin Orta Doğu coğrafyasında bilinir hale gelmelerinden itibaren bu tip tartışmaların yapıldığı görülmektedir. Şarap ile kahve ve tütün arasındaki kıyas bağlantısı, uyuşturulma üzerinden kurulmaya çalışılmış ancak bu benzetme problem yaratmıştır. Bu konuda çeşitli risalelerden ve fıkıh eserlerinden yararlanan Hattox, kahve ve diğer uyuşturucu madde ve içecekler arasında böyle bir kıyasın yapılmasının imkânsız olduğunun altını çizen bir metinden de bahsetmektedir.²³

Osmanlı hukukunda kahvehânelerin kapatılması, kahve içiminin dinen uygunsuz bulunması ve tütünün yasaklanmasına dair hükümler temel bazı fıkıh metinlerinde, çeşitli fetva koleksiyonlarında yer almış olabilir. Buna ek olarak Osmanlı hukuku çerçevesinde yasakları içeren metinlerin dikkate alınması gerekir. Bilindiği üzere İslâm ve Osmanlı ceza hukukunda suçlar verilen cezaya göre *had*, *kıyas* ve *tazir* suçları olarak üç gruba ayrılmaktadır. *Had* ve *kıyas* suçlarını *tazir* suçlarından ayıran temel bazı özellikler vardır ki bunların arasında *had* ve *kıyas* suçlarına verilen cezanın Allah ve Hz. Muhammed tarafından düzenlenmiş olmasını; dolayısıyla bu iki gruba giren suçların sınırlı sayıda ve belirli olduğunu özellikle zikretmek gerekir. *Tazir* ise düzenlenmesi ve cezası devlet başkanına bırakılmış olan suçları kapsamaktadır.²⁴ Kur'an ve hadis tarafından cezası öngörülmemiş; ancak toplumsal düzene aykırı olup suç teşkil eden pek çok fiil *tazir* yoluyla cezalandırılmaktadır. *Tazir* ile cezalandırılan suçların bir diğer önemli özelliği arasında toplumdan topluma değişkenlik gösterebilmeleri işaret edilmiştir.²⁵

²² Bid'atın geniş ve dar kapsamlı iki tarifi olduğu söylenebilir. Bid'atı geniş anlamda tarif edenlere göre bu kavram Hz. Muhammed döneminden sonra ortaya çıkan her şeyi ihtiva eder; bu hem dine hem de günlük hayata dair her türlü fikir ve uygulamayı kapsamaktadır. Bid'atı geniş anlamda kabul eden alimlerin bid'at-ı hasene (iyi bid'at) ve bid'at-u seyyie (kötü bid'at) ayrımı yaptıkları anlaşılmaktadır. Dar anlamda bid'at ise Hz. Muhammed'in döneminden sonra çıkan ve "dinle ilgili olup ilave veya eksiltme özelliği taşıyan her şey" şeklinde tarif edilmektedir. bkz. YARAN, Rahmi, 'Bid'at', **DİA**, Cilt: 6, 1992, (129-131), s. 129.

²³ HATTOX, 1996, s. 57-59. Yazar burada kaynak olarak anonim bir metin olan *İstifâ' al-safva li-tasfiyat al kahva*'yı göstermektedir. Bu metin haricinde Hattox, kıyasın mümkün olup olmadığı hakkında İbn Abdülğaffar, El-Cezîrî (ö. 1568) vb fakihlerin görüşlerine de yer vermektedir.

²⁴ AYDIN, 2012, s. 158-159.

²⁵ AVCI, Mustafa, **Osmanlı Ceza Hukuku Genel Hükümler**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2018, s. 44.

Kahvehâne açmak, tütün içmek, suç teşkil eden fiiller arasında yer alıyor ise, bu suçun *had* veya *kıyasla* değil *tazirle* cezalanması gerekeceği açıktır. Osmanlı hukukunun şer‘î ve örfî²⁶ hukuktan oluşan bir bütün olduğu, devlet başkanına çeşitli alanlarda kanun koyabilmeye dair geniş yetkilerin verildiği, bilinmektedir ki ceza hukuku da bu alanlardan biridir. Nitekim Osmanlı kanunnâmelerinde *tazire* dayanan dağlama, sürgün, kalebentlik gibi bazıları İslâm hukukuna uygun olmayan cezaların da yer aldığı bilinmektedir.

Temel amacı iki ürünün tüketimine dair bazı yasakların ne şekilde uygulandığını incelemek olan bu makalede, belli ölçüde bu yasakların hukukî gerekçesini açıklayan kanunnâme, fetva, ferman, emir gibi bazı temel metinler de incelenecektir. Kahvehânelerin kapatılmasına ve tütün yasağına dair hükümler ne şekilde düzenlenmiştir? Yasakların uygulanması sırasında nasıl bir süreç izlenmiştir; daimî bir yasak mı mevcuttur yoksa dönemsel ve bölgesel olarak alınan bazı tedbirler mi söz konusudur? Makale tüm bu sorulara belli kaynaklar çerçevesinde cevap vermeye çalışmaktadır.

Osmanlı hukuk sistemi İslâm hukukuna dayanmaktadır, ancak Osmanlı İmparatorluğu gibi toprakları geniş bir coğrafyaya yayılan bir devlette İslâm hukukunun her yerde aynı şekilde uygulanıp uygulanmadığı üzerinde durulması gereken bir meseledir.²⁷ Acaba İslâm hukukunun Balkanlardaki uygulaması ve Mısır’daki

²⁶ Osmanlı hukukunun İslâm hukukuyla ilişkisi, Osmanlı hukuku içinde örfî hukuk-şer‘î hukuk ilişkisi hukuk tarihi ve tarih literatüründe halen tartışılan bir konudur. Bu konudaki farklı yaklaşımları içeren literatür hakkında kısa bir sınıflandırma için bkz. CİN/AKYILMAZ, 2009, s. 87-89. Meselenin İslâm hukukuna dair bazı ön kabullerden kaynakladığı üzerinde duran bir makale için bkz. MİLLER, Ruth, “The Legal History of the Ottoman Empire”, **The History Compass**, Yıl: 2008, Cilt: 6, Sayı: 1, (286-296).

²⁷ AYDIN, Mehmet Akif, “Türk Hukuk Tarihi ve Tarihçiliği”, **Osmanlı Devleti’nde Hukuk ve Adalet**, 2. Bs., Klasik Yayınevi, İstanbul, 2017, (131-148), s. 146. Yazar bu konuda Osmanlı İmparatorluğu’nun topraklarının uzandığı geniş coğrafya içinde bölgesel ve dönemsel farklılıkların dikkate alınması gerektiğini söylemekte, buna ek olarak bölgesel olarak mevcut olan bir uygulamanın her bölge için var olduğunu düşünmemek gerektiğini ifade etmektedir.

Yerelde farklılaşan düzenleme ve uygulamaların tipik örneği, vergi hukuku alanında görülebilir. Ömer Lütfü Barkan’ın ifadesiyle “En iyi vergi halkın ödemeye alışkın olduğu vergidir” prensibi çerçevesinde yeni fethedilen topraklarda fetih öncesi geçerli olan bazı vergilerin sancak kanunnâmelerine dahil edildiği bilinmektedir, zamanla bu vergiler İslâm hukukuyla uyumlu hale getirilmiştir. BARKAN, Ömer Lütfü “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü”, **Türkiye’de Toprak**

uygulanması aynı mıdır? Teorik açıdan bakıldığında ise, farklı coğrafyalarda yetişmiş müftülerin benzer konularda farklı fetvalar vermiş olmaları ihtimal dahilinde değil midir? Ceza hukukunun uygulanması konusunda kadının örf ve şer‘e göre takdir edeceği ceza, toplumun sosyal özelliklerine bağlı olarak değişim gösterebilir. Modernite öncesi dönemde toplumsal kontrolün bir bölümünün ahali tarafından gerçekleştirildiğini hatırlamak gerekir; halkın uygun bulmadığı bir mesele şikâyet konusu olabilir ancak herhangi bir duruma toplumda müsamaha gösterilmesi farklı bir sonuca yol açabilir.

Bu makalede uygulamayı anlamak için kullanılan iki temel kaynaktan ilki, Divân-ı Hümâyün’da tutulan kayıtları içeren mühimme defterleridir. Bu defterlerde imparatorluğun çeşitli yerlerinden merkeze ulaşmış dilekçe ve şikâyetlere verilen cevapların birer kopyası, bazen de müsveddesi yer almaktadır; dolayısıyla bu defterler merkezî otoritenin taşrada çıkan sorunları nasıl yönettiğini gösteren kayıtları içerir. Kullanılan ikinci orijinal kaynak ise şer‘iye sicilleridir. Bu çalışma için, imparatorluğun merkezine nispeten uzak olan, etnik ve dinî açıdan karma bir yapıyı ve konar göçer nüfusu hâiz olan Ayntâb/Antep şehri üzerinde yoğunlaşmak tercih edilmiştir. Ayntâb şer‘î mahkeme sicillerine giren kayıtlara göre, kahvehâne kapatılmasına dair düzenlemeler ve tütün yasakları ne şekilde uygulanmıştır? Bu bağlamda kadının dikkate aldığı ve açıkça zikrettiği belirli kriterler var mıdır ve bu kriterler nelerdir? Makalenin ilk bölümünde tütün yasağı ve kahvehânelerin kapatılmasına dair teorik tartışmalar ve düzenleyici metinler değerlendirilmiştir. İkinci bölümde ise iki temel arşiv kaynağı dikkate alınarak yasakların ne şekilde uygulandığı üzerinde durulmuştur.

I. 16. ve 17. Yüzyıllarda Kahve ve Tütün Tüketimine ve Kahvehâne İşletmeye Dair Teorik Tartışmalar ve Hukukî Düzenlemeler

Osmanlı İmparatorluğu’nda kahvehânelerin açılmaya başladıktan ve tütün yaygın bir biçimde kullanılan bir ürün haline geldikten sonra bu konu hakkında teorik değerlendirmeler de görülmeye başlamıştır. Bu iki maddeye dair tartışmalar, kanunî

Meselesi, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, (725-288), s. 730. (İlk yayın yeri: **Ülkü**, Yıl: 1937, Cilt: 9, Sayı: 49, (33-48).

düzenlemeler ve fetvalar 16. yüzyıldan itibaren görülmüştür. Bu bölüm, kahve, kahvehâne ve tütünün şer'î hükümler çerçevesinde tartışılmasına dair bazı temel örnekler vermeyi ve bu konuda, varsa, kanunnâmelerde görülen hukukî düzenlemeleri incelemeyi amaçlamaktadır.

A. Kahve Tüketimi ve Kahvehâne İşletmeye Dair Düzenlemeler

Kahve içmek konusundaki şer'î ve örfî hükümleri incelemeye geçmeden önce bir konuya açıklık getirmek gerekir. Şeriat çerçevesinde kahve içmenin Müslümanlar için uygun bir davranış olup olmadığı tartışılmıştır. Ancak bu çalışmada sık sık üzerinde durulacağı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda hukukî yaptırım, kahve içme eylemine değil, kahvehânede görülen bazı eylemlere ve bu eylemler dolayısıyla kahvehânelere getirilmiştir. Bu bağlamda kahve açısından -her ne kadar tüketimi *ulemânın* bazı üyeleri tarafından onaylanmamış olsa da- tamamen yasaklayıcı bir düzenlemeden söz etmek mümkün değildir.

Kahvenin, özellikle kamusal alanda tüketimine karşı metinlerin 16. yüzyıldan itibaren inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu konuda fetva literatüründe ilk olarak dikkate alınması gereken kişilerden biri, Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'dir (ö. 1574). Ebussuud hem kahve tüketimi, hem de kahvehâneler hakkında bazı fetvalar vermiştir. Bu fetvaların ilkinde kahvenin sağlık amacıyla içiminin helâl olup olmadığı sorusu, başka bir soruyla olumsuz bir biçimde yanıtlanmıştır: “Mesele: Zeyd, mütâlâ‘aya kuvvet için yahud hazm-i ta‘am için kahve içse helâl olur mu? El-cevab: Feseka, âlet-i lehv ü fücûr ile içtikleri mekruhu, adam isti‘mal mi eder?”²⁸ Cevabın başında kullanılan *feseka* kelimesi *fâsıkın* çoğuludur ve “günah işleyenler, sapkınlar” anlamına gelmektedir.²⁹ *Lehv* kelimesi ise eğlence, oyun, boş iş anlamına gelmektedir.³⁰ Soru şeklinde verilen cevaptan Ebussuud'un bu meseleye, yani kahve tüketiminin boşa vakit geçirme, eğlenme amacıyla tüketimine, olumsuz baktığı söylenebilir. Bu gibi amaçlarla içilen bir şeyin bünyeyi

²⁸ DÜZDAĞ, Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 148.

²⁹ PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2006, s. 457.

³⁰ PARLATIR, 2006, s. 966. Bu kelimenin oyun anlamına gelen *laib* kelimesiyle birlikte Kur'an-ı Kerim'de “ahirete nispetle dünya hayatının değersizliğini vurgulamak” için kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. bkz. BOZKURT, Nebi, “Eğlence”, *DİA*, Cilt: 10, 1994, (483-488), s. 483.

kuvvetlendirmek veya hazmı kolaylaştırmak için alınmasının bu fetvada onaylanmadığı söylenebilir. Ebussuud fetvada kahveyi zikrederken *mekruh*³¹ terimini kullanmıştır. Görüldüğü üzere bu ilk fetvada açıkça yasaklayan, kahvenin *haram*³² olduğunu beyan eden bir ifade yoktur, ancak iyi bir Müslümanın ahlak ve din kuralları gereği kaçınması gereken ve onaylanmayan bir durum söz konusudur.

Kahve tüketimi konusunda Ebussuud'a atfedilen bir diğer fetvaya Akhisârî *Risale-i Duhan* adlı eserinde atıfta bulunmuştur. Bu risalede Akhisârî kahvenin zararlarından bahsederken Ebussuud'un kahvenin *haram* olduğu yönünde fetva verdiğini zikreder.³³ Bu vesileyle metinde bir aktarıma yer verildiği görülmektedir: “Ebussuud'a ‘Birçok beldede, özellikle de Haremü’ş-şerif’te birçok Müslüman kahve içmektedir. Bu hususta ne dersin? Bunu içmek mubah mıdır, değil midir? Bize bu hususta bir fetva verirsen, bunun sevabını inşallah Allah verecektir’ dediklerinde ‘Fücûr ehlinin bu yoğunlukta kullandığı bir şeyin mübah olduğuna dair fetva vermek, Allah’tan korkan ve çekinen birinin cesaret edeceği bir iş değildir’ sözleriyle cevap vermiştir.”³⁴ Risalenin çevirisini hazırlayan Yahya Michot'nun da haklı olarak işaret ettiği üzere, bu aktarıma benzer bir fetva bu çalışmada da kullanılan Ertuğrul Düzdağ'ın derlemesinde yer almamaktadır.³⁵ Ebussuud'un *Ma'rûzât* adlı eserinde de bu konulara hiç değinmemiş olduğunu belirtmek gerekir³⁶, dolayısıyla aktarım şimdilik bilinmeyen bir yazmaya dayanmaktadır.

Kahveyi mekruh sayan Ebussuud'un kahvehâneler konusunda verdiği iki adet fetva bu çalışma açısından dikkate alınabilir. Bunlardan ilki yine din ve ahlak kuralları

³¹ *Mekruhun* kelime anlamı çirkin bulmak, kötü görmektir. Fıkıh alanında “kesin ve bağlayıcı olmaksızın yapılması istenmeyen şey” olarak tanımlanabilir; dolayısıyla tam bir yasak olmasa da bir Müslümanın uyması gereken ahlak kurallarına aykırı bir davranış söz konusudur. bkz. KOCA, Ferhat, “Mekruh”, **DİA**, Cilt: 28, 2003, (581-583).

³² *Haram* İslâm dininde kesin ve bağlayıcı bir biçimde yapılmaması gereken fiilleri ifade etmek için kullanılmaktadır. bkz. KOCA, Ferhat, “Haram”, **DİA**, Cilt: 16, 1997, (100-104), s. 100.

³³ Risaledeki ifade şu şekildedir: “Bu nedenle birçok âlim kahvenin haram olduğu yönünde fetva vermiştir. Bunların arasında Allâme Ebussuud Efendi de vardır.” bkz. AHMED ER-RÛMÎ EL-AKHÎSÂRÎ, **Tütün İçmek Haram mıdır? Bir Osmanlı Risalesi**, (haz. Yahya Michot), (çev. Ayşen Anadol vd.), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015s. 66-67.

³⁴ AHMED ER-RÛMÎ EL-AKHÎSÂRÎ, **2015**, s. 67.

³⁵ AHMED ER-RÛMÎ EL-AKHÎSÂRÎ, **2015**, s. 67.

³⁶ ŞEYHÜLİSLÂM EBUSSUUD EFENDİ, **Ma'rûzât**, (haz. Pehlül Düzenli), Klasik Yayınları, İstanbul, 2013.

çerçevesinde (*ibâdât*) verilmiştir: “Mesele: Kahvehânelere ehl-i hevâ cem olup ayrı meclis kurup, satranç ve tavla ve bunun emsali mâ lâ-ya'nî kelimât edip bu ettiklerinin hurmetini hatıra getirmeyip, istihfaf edip bu makule hal ile kahve helâl itikad edenlere şer'an ne lazım olur? El-cevap: Cümlesine subhânehû ve teâlâ hazretlerinin melaike-i kirâmın ve cumhur-ı ehl-i İslâm'ın laneti lahik olur.”³⁷ Yukarıdaki fetvadan farklı olarak bu ikinci metinde kahvehânedeki yapılan bazı eylemler hakkında görüş bildirilmiştir. Satranç, tavla oynamak; *mâ lâ yani*³⁸ -yapılmasıyla günah işlenmiş olmayan ancak kişi için de faydalı olmayan- sözler etmek, bu fiillerin *hurmetini*-haramlığını- dikkate almamak, *istihfaf etmek* -dinin ilke, yargı ve değerlerini hafife almak- ve bunlara ek olarak kahve içmenin helâl olduğuna inanmak din açısından uygun bulunmayan fiiller olarak görülmektedir. Fetvanın cevap kısmı “kahve haramdır” veya “kahvehâne kapatılmalıdır” benzeri bir hüküm içermemektedir; buna karşın, “kahve helâl itikad edenlere” ifadesinin soru kısmına eklenmesinin sebepsiz olmadığı düşünülebilir. Bu fetva çerçevesinde kesin olarak söylenecek şey, Ebussuud'un kahveyi helâl kabul etmediğidir. Kahvehânedeki görülen bazı eğlence tiplerinin ise Ebussuud'a göre haram olduğu açıktır.

Ebussuud'un kahvehâneler konusunda incelenecek son fetvası ise yukarıdaki fetvadan farklı olarak cezaî bir yaptırımını işaret etmektedir: “Mesele: Padişah-ı din-penâh (zilli zalili ilah) hazretleri, kahvehâneleri kerrât ve merrâtla men etmişler iken, memnûlar olmayıp, taifeyi evbaştan bazı kimseler vech-i maaş için kahvehâneler tutup, hengameleri germek için yanlarına yalın yüzlü şakirtler alıp, tavla ve satranç gibi bazı âlât-ı lehv ü tarab müheyyâ ve müretteb edip, şehrin ehl-i hevâ, siyehkâr ve saderuy hali-ül-izarları cem olup, berş afyon ve bengi macun ekl eyleyip, üzerine kahveler içip, kıvamlarında oyuna ve fûnûn-ı ekazibeye iştilal eyleseler, eda-i salat-ı mektûbede ihmal eyleseler, şer'an zikrolan fûruşlara ve kahve-nuşlara ve men ve def'ine kâdir olup men etmeyen hâkime ne lazım olur? El-cevap: Kâbâ-yih-i mezbûreye mübaşeret ve teati edenler tazir-i şedid ve habs-i medid ile men ü zecr olunup zecirlerinde müsahele eden hükkam azl olunmak lazımdır.”³⁹ Soru kısmında verilen bilgiden fetvanın verildiği tarihten önce

³⁷ DÜZDAĞ, 1983, s. 148-149.

³⁸ ÇAĞRICI, Mustafa, “Mâlâyânî”, *DİA*, Cilt: 27, 2003, (s. 480-481), s. 480.

³⁹ DÜZDAĞ, 1983, s. 149.

kahvehânelerin padişah tarafından yasaklanmış olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen kahvehânelerde bir önceki fetvada da zikredilen ve *lehv* kabul edilen bazı oyunlar oynanmaktadır. Ek olarak afyon kullanmak, saz çalmak ve oynamak gibi tasvip edilmeyen işlerle meşgul olunmaya devam edilmektedir. Ebussuud kahvehânelerde bu tip işlerle meşgul olanlar karşısında sessiz kalan veya meseleyi basit bir şekilde geçiştiren görevlilerin de belli bir yaptırıma uğramaları gerektiğini söylemektedir ki bu yaptırım fetvaya göre azildir. Fetvaya göre kahvehânelerde uygun bulunmayan eylemlere bizzat dâhil olan kişiler hakkında *tazir* cezasının uygulanması gerekecek ve bu kişiler hapsedilebilecektir.

Ebussuud'un bu fetvada atıfta bulunduğu düzenlemelerin kaynağı üzerinde durmadan önce, kahve tüketimi konusunda olumlu görüş bildiren bir kişiden, Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi'den (ö. 1598) bahsetmek yerinde olur. Mehmed Efendi'nin 1592 tarihinde, Vaiz İstipli Emir Efendi'nin bu konudaki bir sorusuna cevaben manzum bir fetva verdiği bilinmektedir.⁴⁰ Bu fetvanın soru-cevap kısmı şu şekildedir: “Kahvenin hükmü? El-cevab: Kahve hakkında söylenen şüphelerin hepsi boş ve riyadır. Kahve öncelikle balgamı eritip giderir. Mide bulantısı ve kusmaya manidir, ağıza da faydası vardır.”⁴¹ Görüldüğü üzere Bostanzâde kahvenin neredeyse tıbbi açıdan faydalı bir içecek olduğunu ifade etmiş; kahve aleyhine edilen sözlerin gerekli temelden yoksun ve ikiyüzlüce edilmiş sözler olduğuna dair fetva vermiştir. Kahve tüketimi konusunda görüş ayrılıklarının 17. yüzyıl ulemâsı arasında da görüldüğü bilinmektedir.⁴²

Kanunnâmeden farklı olarak, fetvanın bağlayıcı niteliğinin kesin olmadığını belirtmek gerekir.⁴³ İmparatorluğun bütün topraklarında uygulanmak için hazırlanmış ve

⁴⁰ BOSTAN, 2001, s. 2003.

⁴¹ ELİAÇIK, Muhittin, “Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi ve Nazmen Verilmiş Fetvaları”, **Turkish Studies-International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Yıl: 2012, Cilt: 7, Sayı: 4, (s. 33-50), s. 41-42.

⁴² bkz. aş. I.C.

⁴³ AYDIN, 2012, s. 95. Aydın fetvanın bağlayıcı olmadığını ifade eder, ancak kadının fetvayı gelişigüzel reddedemeyeceğini de ekler. Bu konuda kadının asıl olarak maddî gerçeklikle bağlı olduğuna, fetva maddî gerçekliğe uyumlu değilse kadının bu fetvayı dikkate almayabileceğine dair bir değerlendirme için bkz. GEDİKLİ, Fethi, “Osmanlı Mahkemesinde Fetva Kullanımı ve Fetva Kaza İlişkisi”, **Osmanlı Hukukunda Fetva**, (der. Süleyman Kaya vd.), Klasik Yayınevi, İstanbul, 2018, (201-226).

genel niteliği hâiz⁴⁴ ve ceza hukukuna dair düzenlemeleri de içeren kanunnâmelerde kahvehânelerin kapatılması düzenlenmiş midir? Bazı genel kanunnâme örnekleri dikkate alınarak verilecek cevap olumsuzdur. İlk olarak I. Süleyman döneminde yani 1520-1566 yılları arasında hazırlanmış iki genel kanunnâmenin ceza hukukunu içeren kısımlarında bu konuda bir düzenleme yer almamaktadır.⁴⁵ Aynı tespit III. Murad dönemine atfedilen bir genel kanunnâme⁴⁶ ve I. Ahmed dönemine ait olduğu tahmin edilen bir genel kanunnâme⁴⁷ için de yapılabilir. I. Ahmed döneminde Osmanlı askerî teşkilatının düzenlenmesine ilişkin bir metin olan *Kavânîn-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âli* adlı metinde asesbaşının göre tanımı yapılırken, bu grubun denetimi altında olan mekânlar arasında, kahvehâne de zikredilmiştir: “Ve İslâmbol içinde olan tomrukları o zabteder ve yeniçerilere ol verir. Birer gurus vergülerin vermeden olmazlar ve meyhânelere ve kahvehânelere cümle subaşılar ile asesbaşı hükmeder. Vergülerin alurlar; bu mansıb değildir; bir hizmetdir. Ve paye dahi değildir.”⁴⁸ Yukarıdaki padişah kanunnâmelerinden farklı olarak, Kavanin-i Yeniçeriyân’ın devlet teşkilatıyla ilgili düzenlemeleri, yetkililerin terfi, ücreti gibi konuları içeren özel nitelikte kanunnâmelerden olduğunu belirtmek gerekir.⁴⁹ Yine de bu metinle kahvehânenin özel olarak meyhâne ile yan yana zikredilmesi ve bir bakıma iki mekânın eşitlenmiş olması dikkat çekicidir. Kahvehâne için Müslüman tarafından işletilmeme gibi bir kuraldan bahsetmek mümkün değildir; öte yandan kahvehâne tıpkı meyhâne gibi denetlenmesi gereken bir yerdir.

Ebussuud’un yukarıda bahsi geçen fetvasında padişahın “kahvehâneleri kerrât ve merrâtla men” ettiği açıklanmaktadır. 16. yüzyıldan itibaren bu tip yasakların mevcut olduğu bilgisi başka kaynaklardan da görülebilir. Humus Kadısına gönderilen bir

⁴⁴ İNALCIK, Halil, “Kanunnâme”, *DİA*, Cilt: 24, 2001, (333-337), s. 335.

⁴⁵ AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Cilt: 4, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 1992, s. 296-305; s. 365-402.

⁴⁶ AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Cilt: 8, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 1994, s. 113-115.

⁴⁷ AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Cilt: 9, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 1996, s. 494-504.

⁴⁸ AKGÜNDÜZ, **1996**, s. 222.

⁴⁹ İNALCIK, **2001**, s. 335. Buna karşın genel kanunnâmeler, konularına göre ayrılmış olan birkaç bâbdan ve/veya fasıllardan oluşmakta, ceza, vergi, idari düzenlemeler gibi birden fazla alana dair düzenlemeleri içermektedir.

hükümle, mescid yakınında yer alan bazı dükkanların kahvehâne olarak işletilmesi, bu dükkanların bulunduğu han ile ilgili bid'at olarak algılanan başka şikâyetlerle birlikte değerlendirilmiştir. Şikâyetin sonucunda mekândan kahvehânelerin kaldırılmasına ve o dükkanlardan kahvecilerin atılmasına dair emir verilmiştir. 9 Eylül 1559 (H. 6 Zilhicce 966) tarihinde mühimme defterine kaydolunan bu emir kadının merkeze yolladığı bir mektup üzerine verilmiştir.⁵⁰ Bir diğer mühimme defterinde ise Kudüs-ü Şerif Kadısına gönderilen bir emir söz konusudur; buna göre Kudüs'te yeni açılan kahvehânelerin *fesad yuvası* olduğu ve Müslümanların ibadet etmelerine engel olduğu, bu nedenle kapatılmaları gerektiğine dair bir mektup gönderen kadının bu talebi doğrultusunda emir verilmiştir.⁵¹ 1565 tarihinde kayda geçen bir hüküm-i şerifte de, Halep Beylerbeyi ve Kadısına hüküm yollanmıştır. Bu hükümde de kadının merkeze mektup gönderdiği dikkati çekmiştir. Metinde yine bu konuda daha önce bir fermanın verildiği bilgisi yer almakta ve kahvehâne *mecma'a-i feseka* olarak nitelendirilmektedir.⁵² Aynı defterde Şam Beylerbeyi ve Kadısına yollanan bir diğer hükümde yine meyhâne, bozahâne ve kahvehâneler *mecma'a-i feseka* olarak tanımlanmıştır.⁵³ İstanbul'da ise Eyüp, Suriçi ve Galata'ya dair bir hüküm ile bu bölgede daha önceki yasaklara atıfta bulunmuştur.⁵⁴ Hem Şam'daki emirde, hem Eyüp'teki emirde mekânlarda *fisk u fücûr* tipinde olan eylemlerin

⁵⁰ **3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560**, (haz. Nezihi Ayhut, vd.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993, s. 134.

⁵¹ **5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)**, (haz. Hacı Osman Yıldırım, vd.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994, s. 107.

⁵² "...bundan akdem emr-i şerîf vârid olup; 'Memâlik-i Mahrûsem'de şer'-i şerîfe muhâlif bir vaz' olmayup eger meyhâneler ve eger bozahanelerdür ve sâyir mecma'a-i feseka olan kahvehanelerdür ve bi'l-cümle şer'-i şerîfe mugâyir olan evzâ' u etvâr bi'l-külliyeye ref' olunmak' fermân olunmagın emr-i şerîf mücebince men' olunmuşlarıdır. Hâlen evvelki gibi kemâ-kân kahvehânelerde gice vü gündüzde çeng ü çaganave emred-oglanlar ile evzâ'-ı münkerden hâlî olmadugin" bildürmissin..." **6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)**, Cilt: 2, (haz. Hacı Osman Yıldırım, vd.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995, s. 221.

⁵³ **6 Numaralı Mühimme Defteri**, s. 296.

⁵⁴ YAŞAR, Ahmet "'Külliyen Ref'ten 'İbreten li'l-Gayr'e: Erken Modern Osmanlı'da Kahvehâne Yasaklamaları", **Osmanlı Kahvehâneleri: Mekân Sosyalleşme İktidar**, 3. Basım., (der. Ahmet Yaşar), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2018, (s. 43-54), s. 45. İstanbul ve Galata'ya dair metnin orijinali için bkz. s. 139. Eyüp'e dair metnin orijinali için bkz. **7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569)**, Cilt: 1, (haz. Hacı Osman Yıldırım, vd.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998, s. 84-85.

işitildiği vurgusu yapılmış ve tüm bu mekânların kapatılmasına dair kadınlara hüküm verilmiştir.⁵⁵

Mühimme defterlerine 16. yüzyılın ikinci yarısında geçmiş bu kayıtlarda görülen bir husus, kahvehânelerin geniş bir coğrafyaya yayılmış olduğu ve gelen şikâyetler üzerine ortaya çıkan yasakların da geniş bir coğrafyayı kapsadığıdır. Mühimmelerden ortaya çıkan bir diğer husus bu yasakların gelen şikâyetler çerçevesinde ferman⁵⁶ yoluyla düzenlendiğidir. Yukarıda verilen üç örnekte de kahvehânelerin sorun yaratan yerler olduğuna dair kadının merkeze mektup göndermiş olduğu görülebilir. Kahvehânelerin kapatılma gerekçesi ise burada toplanan *fesekadan* yani sapkın kişilerden duyulan endişe olarak gösterilmiştir. Dönemin bütüncül dünya anlayışında sapkınlık teriminin çok daha geniş bir anlam ifade edeceği düşünülebilir. Örneğin literatürde, II. Selim döneminde kahvehânelerin muhalefetin toplanma, ortaya çıkma yeri olarak kabul edildiği ve bu nedenle sultanın kahvehâneleri yasakladığı ifade edilmiştir.⁵⁷ Peçevî, III. Murat döneminde de kahve tüketimine dair yasakların yürürlükte olduğunu, ancak bu yasağın işlemediğini, zira kahvehânenin ve kahve ticaretinin ekonomik açıdan önemli bir kaynak olduğunu belirtir; öyle ki *ulemâdan* kişiler bile kahvehâne açmaya veya kahvehâne kiralamaya meyletmektedirler.⁵⁸ Yazarın bahsettiği diğer bir ilginç mesele, kahvenin “yanık” olmasına dair fetvalardır⁵⁹; söylediği kadarıyla tüketimin ve ticaretin artmasıyla zamanla müftüler fikir değiştirmiş, “kahvenin kömür derecesinde yanık olduğu için tüketilemeyeceği” fikrini terk etmişler.⁶⁰ Bu bağlamda Peçevî’nin açıkça müftü ismi

⁵⁵ 6 Numaralı Mühimme Defteri, s. 296.

⁵⁶ Ferman temelde Divân’da alınan kararların akabinde yazılan ve üzerinde tuğra bulunan padişah emirleri için kullanılan bir terimdir. Bir ferman re’sen hazırlanabileceği gibi, müracaat veya şikâyet üzerine de kaleme alınabilirdi. Fermanlar için emr-i şerif, hüküm, emir tabirlerinin de kullanılabildiği bilinmektedir. bkz. KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., **Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)**, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul, 1994, s. 99, 116, 119.

⁵⁷ MATTHEE, Rudi, “Coffee in Safavid Iran: Commerce and Consumption”, **JESHO**, Yıl: 1994, Cilt: 37, Sayı: 1, (s. 1-31), s. 28.

⁵⁸ PEÇEVÎ İBRAHİM EFENDİ, 1981, s. 258-259.

⁵⁹ “Müftüler de yanarak kömür haline gelen her şey düpedüz haramdır diye fetvalar verdiler.” PEÇEVÎ İBRAHİM EFENDİ, 1981, s. 258.

⁶⁰ “Vaizlerle müftüler artık ‘kömür derecesine gelmezmiş, içilmesinde sakınca yoktur’ der oldular.” PEÇEVÎ İBRAHİM EFENDİ, 1981, s. 258.

vermediği görülmektedir.⁶¹ Yasakların sık sık tekrarlanması ise işlevselliğini ve uygulamada ne derece etkili olduklarını sorgulatan bir husustur, nitekim bu tespit 17. yüzyıl için de yapılabilir.

B. Tütün Yasağına İlişkin Teorik Tartışmalar ve Hukukî Düzenlemeler

Tıpkı kahve gibi tütün de Müslümanlar tarafından tüketimine iyi gözle bakılmayan bir maddedir. Öte yandan, kahveden farklı olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün hakkında daha bütünlüklü bir yasağın getirilmesi söz konusu olmuştur. Bu çalışmada karşılaşılan kahvehânelerin yasaklanmasına dair emir ve fermanlarda kahve ticaretini yasaklayan bir düzenleme görülmezken, tütün konusunda ticaretin de hukuka aykırı olarak değerlendirildiği dikkati çekmiştir.⁶² Tütün kullanmanın bir Müslüman için serbest olup olmadığı konusunda farklı görüşlerin mevcut olduğunu belirtmek gerekir. Tütünü *mubah*, *mekruh* ve *haram* olarak değerlendiren üç temel görüşten söz edilmektedir.⁶³ Belirtmek gerekir ki aynı görüşü savunan kişiler arasında gerekçeler farklılık gösterebilmektedir.⁶⁴ Tütünü *mubah* kabul edenlerin önemli bir çoğunluğunun bağımlılık haline getirilmiş bir alışkanlığı onayladıkları anlaşılmaktadır; ancak tütün içmenin *haram* olduğu şer'î delillerle ispat edilemeyeceği için, *mubah* olması gerektiği bu alimler tarafından beyan edilmiştir. Bir Müslümanın bu tip alışkanlıklar nedeniyle dinî ve dünyevî görevlerini yerine getirmemesi söz konusuysa tütün içmenin haram olabileceği üzerinde durulmuştur.⁶⁵ Tütünü haram sayanlar ise, tütünün bid'at olması, pis kokması,

⁶¹ Bu konuda Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Padişah huzuruna çıkan Mısırlı tacirlerin ağzından dile getirilmiş bir ifade şu şekildedir: "Ve kahve kavururken yakdıkları cihetden Bezzâziye ve Tatarhâniyye kitaplarında 'Küllü alk (muhrak?) haram bi'l-icmâl' demişlerdir. Hakkâ ki yanık ekmek dahi haramdır." bkz. EVLİYÂ ÇELEBİ B. DERVİŞ MEHEMMED ZİLLÎ, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap*, (haz. Robert Dankoff vd.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 270.

⁶² Makalenin bu kısmında sadece kanunnâme, fetva ve fıkıh eserlerinden örnekler değerlendirilmiştir. Emir ve fermanlardaki detaylar için bkz. aş. II.A.

⁶³ ÖZEN, Şükrü, "Tütün", *DİA*, Cilt: 42, 2012, (5-9), s. 5-6; MOHAMMED AKRAM NADWÎ, "Sunuş", *Tütün İçmek Haram mıdır? Bir Osmanlı Risalesi*, (haz. Yahya Michot), (çev. Ayşen ANADOL vd.), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015, (s. 7-11), s. 8-9.

⁶⁴ ÖZEN, 2012, s. 5.

⁶⁵ ÖZEN, 2012, s. 5-6.

israfa sebep olması, sultan tarafından yasaklanmış olması gibi gerekçeleri dikkate almıştır.⁶⁶

16. yüzyılda tütün hakkında İmam Birgivî'nin (Birgivî Mehmed Efendi, ö. 1573) *Duhan Hakkında Mürşidu'l İhvân Risalesi* bu çalışmada ilk üzerinde durulacak eserdir. Bu risalede Birgivî, tütünün niteliği hakkında Arapça eserler verildiği belirtmiş, bu nedenle eserleri ulemâdan başka kimsenin takip edemediği üzerinde durmuştur. Birgivî aynı zamanda kendi döneminin ulemâsını da eleştirmiştir: Çoğu dünya nimetlerine dalmış, hatta sıradan, bilgisiz insanlar gibi tütün kullanmaya başlamış ve tütünün *mekruh* ve *haram* olduğunu halka açıklamamıştır.⁶⁷

Tütün, kahvenin aksine, Hıristiyan dünyasına ait bir ürün olarak kabul edilmekte ve biraz da bu nedenle Mısırlı hukukçu İbrahim El-Lakanî (ö. 1631) gibi bazı kişiler tarafından İslâm'a karşı bir "Hıristiyan komplosu" olarak görülmüştür.⁶⁸ Bu düşünce tarzının farklı fakihleri de etkilediği söylenebilir. Örneğin Akhisârî *Risaletü'd Duhâniye* adlı eserinde tütünün İngilizler tarafından Müslüman dünyasına getirilmiş olmasını, tütünden kaçınmak için bir sebep olarak ileri sürmüştür. Bunu ifade ettikten hemen sonra Akhisârî, Lakanî'nin *Kitabü'l nasihati'l-ihvan bi-ictinâbü'd-duhan* risalesinden alıntı yaparak İngilizlerin tütünün zararını keşfettikten sonra bunu Müslüman diyarına satmayı tercih ettikleri görüşünü yinelemiştir.⁶⁹

Kıbrıs doğumlu olan Akhisârî'nin Hânefi alimi olduğu bilinmekte; İbn Teymiyye'den ve benzer bir ekolden gelen Birgivî'den etkilendiği anlaşılmaktadır.⁷⁰ Bir diğer eseri olan *Mecâlis*'te ise 17. yüzyıl başındaki toplumsal sorunlara bir tür cevap aramıştır; eser ağırlıklı olarak *ibadât* alanına dayansa da, konu başlıkları arasında aynı zamanda *ukubât* alanına giren şarap içme yasağı, köle hakları, sözleşmeler gibi

⁶⁶ ÖZEN, 2012, s. 6.

⁶⁷ "duhân hakkında fena ve kabih ve zarar ve mekrûh ve haram olmasını ve hükmünü cahillere söylemeyip beyan etmezler..." bkz. BİLKAN, Ali Fuat, **Fakihler ve Sofular Kavgası 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivasîler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 120-121.

⁶⁸ GREHAN, 2006, s. 1362.

⁶⁹ AHMED ER-RÛMÎ EL-AKHİSÂRÎ, 2015, s. 62.

⁷⁰ MİCHOT, Yahya, "Anadolu'nun Unutulmuş Püriteni", **Tütün İçmek Haram mıdır? Bir Osmanlı Risalesi** (haz. Yahya Michot), (çev. Ayşen ANADOL vd.), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015, (s. 15-48), s. 15.

hususlardan da bahsedilmiştir.⁷¹ Yozlaşmaya karşı yöneticilere sorumluluk atfeden Akhisârî'nin, “yetkililerin örfü tek eylem kuralı olarak görüp şeriatla bir arada kullanmalarını”⁷² eleştirdiği ifade edilmektedir. Bu noktada Türkçe çeviride meselenin örf adet mi, örfî hukuk mu yoksa ikisi birden mi olduğu konusunda bir karışıklık olduğunu belirtmek gerekir.⁷³ Çeviride kastedilenden bağımsız olarak şunu söylemek mümkündür: örf-adet hukukuna dayanan bir hüküm zamanla örfî hukukun da bir parçası haline gelebilir ve kanunda yapılagelişe atıfta bulunulabilirdi. Dolayısıyla iki konu kesişebilir. Her halükârda *Mecâlis*'in sadece ilahiyat açısından değil hukuk tarihi çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir yazma olduğu anlaşılmaktadır.

Akhisârî tütün hakkında risalesinde meseleyi öncelikle din açısından değerlendirmiş ve maddeyi kullanmanın *helâl* olup olmadığı sorusunu sormuştur.⁷⁴ Yazarın bu soruyu cevaplarken çeşitli hadisleri, ulemanın görüşlerini, fıkıh eserlerini ve bunların yanı sıra İbn Sina, Galenos gibi âlimlerin dumanın zararlarına dair fikirlerini de dikkate aldığı görülmektedir.⁷⁵ Akhisârî'nin itirazları arasında tütünün pahalı bir meta olması ve tüketiminin “dinen haram sayılan israfa girmesi”⁷⁶ bulunmaktadır. Yine Hz. Muhammed'in kötü kokulu yiyeceklerin tüketiminden sonra mescide yaklaşılmamasına dair hadisi de bu bağlamda kıyas aracı olarak kullanılmıştır.⁷⁷ Yukarıda zikredildiği üzere tütünün menşei de Akhisârî'nin itirazları arasında yer almaktadır.

Tütün tüketimine farklı bir biçimde yaklaşanlar arasında Şamlı hukukçu Abdülгани En-Nablusî'nin (ö. 1731) görüşlerini örnek göstermek mümkündür. Şükrü Özen'in belirttiği kararıyla Nablusî'nin IV. Murad döneminde alınan sert tedbirlerden memnun

⁷¹ MICHOT, 2015, s. 20-23.

⁷² MICHOT, 2015, s. 28.

⁷³ “Burada yazarımızın ağzından çıkan cümle gayet kesindir: hükmedenlerin şeriata alternatif olarak örf ve adetleri tercih etmesi, şirk koşmaktır. Bu sözleri söyleyen yazarımızın, Moğol İlhanlıları Cengiz Han yasalarını şeriata tercih ettikleri için lanetleyen İbn Teymiyye ve İbn Kesir kadar, veya şeriat yerine yabancı, insan elinden çıkma kanunları getiren hükümetlere karşı isyan eden modern İslâmcılar kadar radikal olduğu söylenebilir.” MICHOT, 2015, s. 28. Görüldüğü üzere ilk cümle örf adetten ikinci cümle ise örfî hukuktan bahsedilmektedir, ya da çeviri bu yöndedir.

⁷⁴ AHMED ER-RUMÎ AKHİSÂRÎ, 2015, s. 51.

⁷⁵ AHMED ER-RUMÎ AKHİSÂRÎ, 2015, s. 52-53.

⁷⁶ AHMED ER-RUMÎ AKHİSÂRÎ, 2015, s. 57.

⁷⁷ AHMED ER-RUMÎ AKHİSÂRÎ, 2015, s. 57.

olmadığı anlaşılmaktadır.⁷⁸ Nablusî tütünün *mubahlığı*nı savunurken, Batı ülkelerinde bu maddenin tıbbî faydalarının dile getirildiğini, bu kaynakların batılıların kendi tecrübelerine dayandığını, fıkıh bakımından kabul edilebileceklerini belirtmiştir.⁷⁹ Nablusî'nin *es-Sulh Beyne'l-İhvân fî Hukmi İbâhati'd-Duhân* adlı risalesine yazdığı kritikte Ayşegül Yılmaz, yazarın tütünün *mübahlığı*nı savunurken pek çok insan ve toplumda saygı duyulan kişiler tarafından kullanılıyor olmasını da bir delil olarak göstermesine işaret eder. Bu konuya dair Birgivi'nin ulemâya dair eleştirisi akla gelmelidir; saygın kişilerin belli başlı eylemleriyle topluma örnek olmaları söz konusudur ve onların yaptıkları toplumu etkilemektedir. Yılmaz'ın aktardığına göre Nablusî tütün hakkında “Maslahat insanların birçoğunun alışmış olduğu bu şeyin kullanılmasındadır... Bilakis alıştıkları ve terk edince zarar görecekleri için maslahat, içmelerindedir”⁸⁰ çıkarımında bulunmuştur. Nablusî'nin Ebussuud'dan farklı değerlendirildiği bir husus, *lab ve lehv* konusunda daha müsamahalı bir yaklaşımı benimsemektir.⁸¹ Grehan'a göre, tütün konusunda Nablusî'nin bir diğer çekincesi, *emr bi'l-maruf nehy an il münker* (iyiyi emredip kötüyü yasaklamak) konusunda kimin karar vermesi gerektiğine dairdi. Buna göre, Nablusî, çağdaşı olan tütün karşıtı yazarların “iyiyi emretmek” konusunda hüküm verecek kadar ehil hukukçular olmadıklarını dile getirmiştir.⁸²

Kâtip Çelebi (ö. 1657) tütün konusunda müftüler tarafından farklı görüşlerin beyan edilmesine dair önemli bir ayrıma dikkat çekmiştir; şöyle ki şeyhülislâmlar maslahata dayanarak tütünün *mekruh* olduğuna dair fetva verirken kenar ya da taşra müftülerinin fetvalarında tütünün *haram* olarak nitelendirilmesi eğilimi ağır basmıştır.⁸³ Kâtip

⁷⁸ ÖZEN, 2012, s. 8.

⁷⁹ ÖZEN, 2012, s. 5. Nitekim Nablusî'nin Avrupalıların tıp, mühendislik, astronomi gibi bilimlerdeki deneyimlerini övmesi ve Müslümanların bu deneyimden yararlanmak istedikleri takdirde, sınırlamayla karşı karşıya olmamaları gerektiğini savunması da önemli bir ayrıntıdır. Bkz. GREHAN, 2006, s. 1371.

⁸⁰ AL NABLUSÎ, Al-Sulh, 109, 114, Aktaran YILMAZ, Ayşegül, “es-Sulh Beyne'l-İhvân fî Hukmi İbâhati'd-Duhân Abdülganî b. İsmail en-Nablusî (tahkik: Muhammed Edîb el-Câdir)”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 2019, Cilt: 7, Sayı: 13, (337-340), s. 339.

⁸¹ AL NABLUSÎ, Al-Sulh, 72-74, 79, Aktaran GREHAN, 2006, s. 1372. Grehan Nablusî'nin şarkı söylemek ve raksetmek gibi fiillere de daha açık fikirli yaklaştığını belirtir.

⁸² GREHAN, 2006, s. 1372.

⁸³ KÂTİP ÇELEBİ, 2008, s. 42-43. Bu ayırım ister istemez 16. yüzyılda Ebussuud Efendi ve Birgivi Mehmed Efendi (ö. 1573) arasında görülen para vakfı tartışmalarını hatırlatmaktadır. bkz.

Çelebi'den yaklaşık 80 yıl sonra vefat eden Nablusî'nin burada aktarılmaya çalışılan düşünce sistemi ise imparatorluğun taşra topraklarında yaşayan bir hukukçunun merkezdeki hâkim görüşe nazaran daha müsamahalı bir yaklaşımı benimsediğini göstermektedir. Kâtip Çelebi'nin yaptığı tespitle Nablusî'nin dönemi arasında geçen zamanın bu fikirsel ayrılıkta etkisi olduğu düşünülebilir.

Tıpkı kahvehânelerin kapatılmasında olduğu gibi, tütün yasağına dair hükümlerin de kanunnâmelerde yer almadığını görmek mümkündür. I. Ahmed'e atfedilen genel kanunnâmede buna dair bir düzenleme yer almaz.⁸⁴ Bu bağlamda tütünün de ağırlıklı olarak fermanlarla ve fetvalarla yasaklandığı tahmin edilebilir.

C. 17. Yüzyılda Muhafazakârlık, Yasaklar ve Kamu Düzeni Arasındaki İlişkiye Dair

Kahvehânelerin kapatılması ve tütünün yasaklanması ilk defa IV. Murad ve Kadızâdeliler zamanında ortaya çıkmış meseleler değildir. 1630'lardan önce ve İstanbul dışında Kadızâdeli etkisinden söz etmek pek de mümkün gözükmemektedir. Bu dönemde Ayasofya vaizi olan Kadızâde Mehmed Efendi'nin verdiği vaazlar halk arasında epey ilgi görmüştür; bu vaazların müdaviimleri arasında ağırlıklı olarak esnafın bulunduğu söylenebilir. Esnaf grubu haricinde dinleyiciler arasında saraya mensup bostancılar, kapıcılar ve harem görevlileri yer almıştır.⁸⁵ Bu vaazların bir şekilde Sultan Murad'ın dikkatini çektiği ve Mehmed Efendi'nin saraya davet edildiği anlaşılmaktadır. Kadızâdeli'nin bid'at karşıtı tutumunun Murad'ın merkezde kontrol altına almaya çalıştığı bazı gruplara karşı iyi bir mazeret olduğu ileri sürülmüştür.⁸⁶

MANDAVİLLE, John E., "Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğu'nda Para Vakfı Tartışması", (çev. Fethi Gedikli), **Türkiye Günlüğü**, Yıl: 1998, Sayı: 51, (129-144), s. 136. Bu makaleye göre, Ebussuud'un para vakfı konusunda hukukî görüşlerini belirleyen etkenlerden biri de bazı temel ekonomik meselelerin pratik bir biçimde çözümüne daha fazla ihtiyaç duyduğu bir konumda bulunmaktır.

⁸⁴ AKGÜNDÜZ, 1996, s. 494-503.

⁸⁵ BİLKAN, 2016, s. 64.

⁸⁶ TUŞALP ATİYAS, Ekin E., "The 'Sunna-Minded' Trend", Marinos Sariyannis, **A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century**, Brill, Leiden, 2019, (233-278), s. 236.

Kadızzâde Mehmed, 17. yüzyıl muhafazakârlığını büyük ölçüde etkilediği düşünülen⁸⁷ Birgivî Mehmed Efendi'den ders almamış; ancak onun oğlu olan Fazlullah Efendi'nin öğrencisi olmuştur.⁸⁸ Kadızzâde'nin asıl karşı olduğu eylemler bid'at olarak görülen davranışlardı. Bu nedenle de özellikle Sufî çevrelerce benimsenen ibadet yollarına karşı durmuş ve Medine'deki İslâm toplumunun alışkanlıklarına geri dönmek gerektiği konusunda vaaz vermiştir.⁸⁹ Dönemin Sufîlerinin dinî ritüelleri sırasında uyanık kalabilmek için kahve içmeyi alışkanlık haline getirmiş olmaları⁹⁰ da Mehmed Efendi'nin uygun bulmadığı hususlardan biridir. 1630'lu yıllar aynı zamanda Kadızzâdelilerin Sufî geleneklere uzak durmayan Sivasîlerle sık sık karşı karşıya gelip tartıştıkları bir dönemdir.⁹¹

Dönemin ulemâsından kahvehâne ve tütünü olumsuz değerlendirenlerin kullandığı bazı terimler arşiv kaynaklarında da sık sık zikredilmektedir. Bu ifadeler aynı zamanda asıl meselenin ne olduğunu işaret etmektedir. “Dönemin ruhunu” anlamak için mühimme defterlerinde kullanılan *fitne*, *fesad*, *fücûr* gibi terimlerin üzerinde durmak gerektiği açıktır. *Fitne*, bu çalışmada incelenen mühimme defterlerinde sık sık karşılaşılan bir terimdir ve *fetn/fütûn* kelimesinden türetilmiştir. *Fetn*, altın ve gümüş gibi bazı değerli madenlerin saflığını anlayabilmek için bunları ateşte eritmek şeklinde tanımlanabilir.⁹² *Fitne* kelimesinin Kur'an-ı Kerîm'de farklı anlamlar ihtiva edecek şekilde kullanıldığı

⁸⁷ SARIYANNİS, Marinos, **A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century**, Brill, Leiden, 2019, s. 104. Birgivî ve Kadızzâdelilerin öğretisi arasında örtüşmeyen tarafların bir analizi için bkz. MARTI, Huriye, **Birgivî Mehmed Efendi**, 2. Bs. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011, s. 180.

⁸⁸ CENGİZ, Osman, **16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinin Kaynakları Çivizâde-Ebussuud-Birgivî**, Ketebe Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 249. Tıpkı Martı gibi Cengiz de Birgivî ve Kadızzâdeliler arasındaki bağlantı konusunda dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. bkz. CENGİZ, **2019**, s. 273 vd. Benzer bir görüş için bkz. TUŞALP ATİYAS, Ekin E., “The ‘Sunna-Minded’ Trend”, Marinos Sariyannis, **A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century**, Brill, Leiden, 2019, (233-278), s. 246.

⁸⁹ ZILFI, Madeline C., **The Politics of Piety: The Ottoman Ulemâ in The Post-Classical Age (1600-1800)**, Biblioteca Islamica, Minneapolis, 1988, s. 134.

⁹⁰ EL-CEZİRÎ, akt. HATTOX, **1996**, s. 14-15.

⁹¹ Örneğin bir Halvetî şeyhi olan Abdülmecid Sivasî Efendi (ö. 1639) kahve ve tütün gibi maddelerin tüketimi konusunda daha özgürlükçü bir yaklaşım benimsemiştir. bkz. SARAÇGİL, Aysel, “Generi Voluttuari e Ragion di Stato: Politiche Repressive del Consumo di Vino, Caffè e Tabacco nell’Impero Ottomano nei Secc. XVI e XVII”, **Turcica**, Yıl: 1996, Cilt: 28, (163-194), s. 181.

⁹² ÇAĞRICI, Mustafa, “Fitne”, **DİA**, Cilt: 13, 1996, (156-159), s. 156-157.

görülmektedir ki bunların arasında sına, felakete imtihan etme, zarar verme yer almaktadır; nitekim hem şeytan için, hem de hırsız için *fitne* kelimesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁹³ Bu makale çerçevesinde önem taşıyabilecek ve yine Kur'an kaynaklı bir anlam "müşriklerin Müslümanları dinlerinden vazgeçirmek ve onları tekrar putperestliğe döndürmek maksadıyla giriştikleri yıkıcı faaliyetler" olarak tanımlanmaktadır.⁹⁴ Kahvehânelerin ve tütünün sebep olduğu *fitne*, bu son anlamda kullanılmış olabilir veya yine fitnenin sonradan kazandığı ve Kuran'daki kullanımlardan farklı olduğu ifade edilen "dinî ve siyasî sebeplerle ortaya çıkan sosyal kargaşa, anarşi, iç savaş"⁹⁵ anlamını içeriyor olabilir. *Fesad* ise bozulmak, çürümek, anlamına gelen bir mastardan türemiştir ve zulüm, düzensizlik, itidalden uzaklaşmak anlamında kullanılmıştır. Yine Kuran'da *fesadın* dünyanın ve toplumun varlığına temel olan doğal dengenin bozulması anlamında kullanıldığı anlaşılmakta; bu bağlamda *fesadın* ekonomik, siyasi ve hukuki anlamda da düzenin bozulmasını ifade ettiği zikredilmektedir.⁹⁶ IV. Murad'ın hükümdarlık ettiği süre boyunca daha önceki dönemlerde karşılaşılan bazı kemikleşmiş sorunlara çare aradığı hatırlanacak olursa, kahvehânenin *fitne ve fesad yuvası* olarak değerlendirilmesi daha anlamlı hâle gelmektedir. Bilindiği üzere 17. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü sosyal ve ekonomik bunalımlara II. Osman gibi padişahlar ve Köprülü Ailesi'nden yetişen vb. vezirler tarafından da çözümler aranmıştır. İslah politikaları IV. Murad tarafından da dikkate alınmıştır. *Fitne ve fesada* yol açtığı, bu nedenle düzeni bozduğu düşünülen unsurların yok edilmesi ıslah fikri çerçevesinde de önemli bir işlev kazanmaktadır.

Klasik Osmanlı tarih yazımının örneklerinde Kadızâdeliler hareketinin Sultan IV. Murad'ın yasakçı ıslahat politikalarını etkilemiş olduğuna dair görüşlerin de bu çerçevede değerlendirilmesi gerekir. Bu bağlamda dinî muhafazakârlık Murad'ın "demir yumruk" politikaları ve *Kanun-ı kadimin ihyası* için yararlı bir alet olarak yorumlanmaktadır. Bu

⁹³ ÇAĞRICI, 1996, s. 156.

⁹⁴ ÇAĞRICI, 1996, s. 156.

⁹⁵ ÇAĞRICI, 1996, s. 157.

⁹⁶ KUTLUER, İlhan, "Fesad", *DİA*, Cilt: 12, 1995, (421-422), s. 421.

yorumun tipik örneği olarak, Naîmâ Mustafa Efendi'ye⁹⁷ referansla tütün yasağı ve kahvelerin kapatılmasının arkasında Kadızâde Mehmed Efendi'nin bulunduğunu ifade eden İsmail Hakkı Uzunçarşılı gösterilebilir.⁹⁸ Uzunçarşılı, IV. Murad'ın "Kadızâde'nin fetvasıyla tütün içenlerin öldürüleceğini" ilan ettiğini belirtir ve Naîmâ'dan aktardığı fetvayı özetler.⁹⁹ Akabinde tarihçi Naîmâ'nın görüşünü büyük ölçüde tekrar eder ve onu referans gösterir: Bu yasaklamayla Murad bazı şüpheli kişilerden kurtulmayı, "İstanbul kabadayılarını sindirmeyi" ve İstanbul içinde düzenin tesis edilmesini sağlamıştır.¹⁰⁰

Naîmâ tütün konusunda IV. Murad döneminde tütün içenler hakkında siyaseten katli cezasının verileceğine dair *yasag-ı sultani* getirildiğini belirtmektedir.¹⁰¹ Eserinin ilerleyen bölümlerinde ise Uzunçarşılı'nın aktardığı "fetva"ya yer vermektedir: "Halkı men' eylemeden sana ne çıkar? Vâizâ! Yoksa duhan ile kıyamet mi kopar?' deyu itiraz eyleyenlere 'Hurmet katiyyü's-sübut olmadığı surette ulû'l-emrin men etmesiyle terki lâzım olub memnû olmayanlar sultan-ı zamanına muhalefet sebebiyle vâcibü'l-katllerdir' deyu red cevab edip bu takrîble meclis-i şehinşâhîye vusul bulmakla kesb-i şöhret-i şân ve men'-i şürb-i duhân ile zecr ve katli tecviz ederek az zamanda müşârünileyhi bi'l-benân olmuştu."¹⁰² Bu şekilde özetlenen metin bir fetvanın aktarımı olabileceği gibi bir duyumdan ibaret olabilir. Metnin Kadızâde'ye ait bir mecmuada değil ama Naîmâ'nın tarihinde yer alması bu anlamda dikkat edilmesi gereken bir husustur. Öte yandan Naîmâ doğru biçimde aktardığıysa, metinde üzerinde durulması gereken bir mesele vardır: Kadızâde'nin tütün için "haram olduğu sabit değildir; ancak sultan yasaklamıştır, bu nedenle bırakmak gerekir" ifadesini kullanmıştır. Bırakmayanlara ölüm cezasının

⁹⁷ NAÎMÂ MUSTAFA EFENDİ, **Tarih-i Naîmâ**, Cilt 2, (haz. Mehmet İpşirli), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, s. 756.

⁹⁸ UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, III. Cilt I. Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 191.

⁹⁹ UZUNÇARŞILI, **2003**, s. 191.

¹⁰⁰ UZUNÇARŞILI, **2003**, s. 191, s. 356.

¹⁰¹ NAÎMÂ MUSTAFA EFENDİ, **2007**, s. 756. *Yasag-ı sultâni* veya yasağı padişâhî, örfî hukuk anlamında, sultanın kendi iradesine dayanarak koyduğu hükümlerdir. bkz. İNALCIK, Halil, "Türk-İslâm Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği", **Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet**, 3. Bs., Kronik Yayıncılık, İstanbul, 2016, (31-46), s. 34.

¹⁰² NAÎMÂ MUSTAFA EFENDİ, **Tarih-i Naîmâ**, Cilt 4, (haz. Mehmet İpşirli), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, s. 1706.

uygulanması gerektiğinin gerekçesi ise *ülü'l-emrin* açıkça yasakladığı bir düzenlemeye karşı gelmek yani sultanın emrine muhalefet olarak tanımlanabilir. Bu ifadeler yasakların dayanağı olarak örfî hukukun yerini de işaret etmektedir.

Naîmâ'ya göre 1633 yılının Ağustos ayında İstanbul'da çıkan yangından sonra IV. Murad yasakları daha sıkı bir şekilde uygulamak için harekete geçmiştir. Cibalıkapı'da bulunan bir kayikhânede başlayan yangın, kısa sürede Unkapanı, Zeyrek ve Saraçhâne'ye kadar yayılmıştır.¹⁰³ Yangının kahvehânelerde tütün kullananlar yüzünden çıktığının ileri sürülmesinin IV. Murad üzerinde etkili olduğu iddia edilmektedir.¹⁰⁴ Bunun üzerine, Şeyhülislâm Ahizâde Hüseyin Efendi'den (ö. 1634) kahve ve tütünün "bid'at-ı seyiyie" olduğuna hükmeden bir fetva alınmıştır.¹⁰⁵ Yaklaşık bir ay sonra, 2 Eylül 1633 (H. 27 Safer 1043) tarihinde kahvehânelerin kapatılmasına dair bir ferman düzenlendi; bu fermanın esasen Eyüb kadısı ve subaşısına hitaben yazıldığı anlaşılmaktadır. Ferman üzerine Eyüb, Topçular, Yedikule, Alibeyköy ve civarındaki 120 kahve dükkanının kapatıldığı, ocakların yiktirıldığı tespit edilmiştir.¹⁰⁶ Kapatılan kahvelerin bir listesi Eyüb Kadısı Müftizâde Es-Seyyid el-Hac İsmail Fahreddin ile Lağımcıbaşı Mir Abdülkerim tarafından hazırlanmıştır; bu listede kahvehâneyi kimin işlettiği, kahvehânenin yeri gibi bilgiler de yer almaktadır.¹⁰⁷ Bu listeye bakılarak, 17. yüzyılda IV. Murad tarafından düzenlenmiş yasak sonrasında gerçekleşen bu uygulamanın daha detaylı bir biçimde yapıldığı söylenebilir. IV. Murad dönemini daha önceki ve daha sonraki örneklerden ayırt eden de aslında bu özelliği olmalıdır. Bu çalışmanın hazırlanması sırasında, bu örnek haricinde bu şekilde detaylı düzenlenmiş başka bir listenin dikkati çekmediğini de belirtmek gerekir. Listenin bir özelliği de, ayırım yapmadan belli bir mahalledeki bütün

¹⁰³ NAÎMÂ MUSTAFA EFENDİ, 2007, s. 754.

¹⁰⁴ BOSTAN, 2019, s. 179; YILMAZ, Fehmi, s. 1.

¹⁰⁵ BOSTAN, 2001, s. 204. Solakzâde'ye göre "... müfti Hüseyin Efendi dahi havf ... padişâhın tab'ına muvafik fetvalar virüb İstanbul'da ve sair memâlikte olan kahvehâneler cümlesi muattıl olub kalmıştır. Bade'l-yevm duhân şirb olunmasun deyu ferman-ı şehriyârî sudur idüb..." s. 753.

¹⁰⁶ BOSTAN, 2019, s. 179. İdris Bostan ferman ile ilgili olarak şu referansı vermektedir: İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Havâss-ı Refî'a Sicili, nr. 33, vr. 84b.

¹⁰⁷ BOSTAN, 2019, s. 179. Bostan bu listenin kaynağı olarak şu referansı göstermektedir: BOA, Bâb-ı Asâfî, Divân-ı Hümâyûn (A.DVN.) dosya 25, belge 47. Hali hazırda çevrimiçi erişime açık olan Devlet Arşivleri'nde bu belgenin dijital görsel versiyonu bulunmamaktadır. Öte yandan, Bostan belgenin çeviriyazımını kitabına eklemiştir. bkz. BOSTAN, 2019, s. 209-214.

kahvehâneleri içermesidir; oysa mühimme defterlerine bakıldığında yalnız *fesad yuvası* vb olduğuna dair şikâyet edilen mekânların kapatılmasının söz konusu olduğu izlenimine kapılmak mümkündür. Her halükârda IV. Murad döneminde dahi yasağın en etkili biçimde İstanbul'da uygulanabildiği, kahvehânelerin İstanbul harici bölgelerde açık kalabildiği daha 17. yüzyıldan itibaren dile getirilen bir gerçek olup; hem Evliya Çelebi, hem de Naîmâ bu konudan bahsetmişler. Bu süreçte dikkati çeken bir husus, kahvehânelerin başka dükkânlara veya kiralık odalara dönüştürülmesidir. Öte yandan, şer'îye sicillerinde halen kahvehâne olarak kayda geçen dükkânların varlığı, İstanbul'daki uygulamanın farklı mahallelere yaygınlığı konusunda dahi şüphe yaratmaktadır.¹⁰⁸ Yine de yasağın yayılmasına dair bazı adımlar mevcuttur: örneğin 1633 yılında İstanbul'daki yasakları müteakiben Bursa'ya bir ferman gönderildiği, fermenda Bursa'daki kahvehânelerin yıktırılmasının emredildiği ve tütün içenler hakkında *siyaset* cezasının uygulanması gerektiği belirtilmiş ve bu işi takip etmek için Kapıcıbaşı Mustafa Ağa Bursa'ya gönderilmiştir.¹⁰⁹

Tütün özel mekânda dahi tüketilmesi yasak bir metayken, kahve halen ticarî bir ürün olmaya devam etmektedir; ancak tüketimi kamusal alanda değil, özel alanda sürdürülebilecektir.¹¹⁰ İstanbul sicillerindeki bazı örneklerde tütün tüketimi ve ticaretiyle uğraşanların bir şekilde yetkililere teslim edildiği görülmektedir. Hasköy şer'îye sicillerinden alınan ilk metne göre, 11 Aralık 1639/H. 15 Şaban 1049 tarihinde subaşı örgütüne mensup iki kişi, tütün içtiği ve sattığı gerekçesiyle Yani isimli bir gayrimüslimi kadı huzuruna getirirler. Kayda göre Yani'nin evi şer'î mahkemeye mensup görevliler, mahalleli ve subaşılar tarafından aranmış ve evde “üç vakiyye miktarı”¹¹¹ tütün bulunmuştur. Sicil metninde olay sadece kayda geçmiş ve Yani'nin subaşıya teslim edildiği belirtilmiştir bu nedenle akıbetinin ne olduğunu kestirmek zordur. Aynı defterde

¹⁰⁸ bkz. aş. II.B.

¹⁰⁹ ÇİFTÇİ, 2005, s. 863. Yazar Bursa şer'îye sicillerinden farklı örnekler vererek yasağın hızla delindiği ifade etmektedir.

¹¹⁰ ZILFI, 1988, s. 138.

¹¹¹ “...üç vakiyye mikdârı duhân bulunup vukû' üzre tahrîr olup mezbûr subaşı yedine vaz' ve def' olundu.” **İstanbul Kadı Sicilleri 23, Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (1020-1053-1612-1643)**, (haz. Coşkun Yılmaz), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezî (İSAM), İstanbul, 2011, s. 258-259.

bu sefer 17 Ocak 1643/H. 26 Şevval 1052 tarihinde kayda geçen bir olayda gece yarısı iki kadın ve dört erkeğin içki ve tütün içerken yakalandığı ifade edilmektedir. İlginç bir şekilde yakalanma yeri olarak “bir yerde” ifadesi kullanılmıştır; bu bağlamda yasak eylemlerin kamusal bir alanda gerçekleştirildiği düşünülebilir. Tarafların nâmahrem oldukları da kayıtta özellikle belirtilmiştir. Erkeklerden ikisi kaçmış kalan dört kişi kadı huzuruna çıkarılmıştır. Huzurda erkeklerden ikisi hem içki hem de tütün içtiklerini itiraf etmişlerdir.¹¹² Bu olaylar yasakların henüz taze olduğu bir dönemde İstanbul’da kayda geçmiştir; dolayısıyla denetimin biçimde sürdürülmesi anlaşılabilir bir durumdur. Kahvehânelerin yasaklanması konusunda Naîmâ genel olarak olumlu bir fikir belirtmiş ve bu mekânların *fitne* merkezi olduğu, bu mekânlarda yapılan sohbetin genelde devlet aleyhine dedikodu ve iftiraya dönüştüğü üzerinde durmuştur. IV. Murad’ın bu eylemiyle eşkıyalık hareketlerini bitirmek üzere adım atmasını da övmüştür.¹¹³ Bir saray tarihçisi olan Naîmâ’nın bu politikayı onaylaması çok da şaşırtıcı değildir.

IV. Murad’ın egemenliği boyunca nispeten daha sıkı olan önlemler ölümünden sonra dereceli olarak gevşemiştir. Yine de belli durumlarda tütün tüketiminin ve kahvehânelerde toplanılmasının şikâyete konu teşkil ettiği görülebilir. Tütüne dair yumuşamanın arka planında tütün içmenin mubah olduğuna dair fetva verdiği bilinen Bahâî Mehmed Efendi’nin (ö. 1654) 1649’da şeyhülislâm olması işaret edilmiş, buna rağmen yasakların tamamen kaldırılmadığı üzerinde de durulmuştur.¹¹⁴ Kâtip Çelebi’nin anlattığı kadarıyla, Mehmed Bahâî’nin tütünü helâl kabul etmesiyle tütün içimi tekrar halkın ilgisini çeker hale gelmiştir. Kâtip Çelebi’nin dilinden görmek gerekirse: “Onun ölümünden sonra kimi kez yasak edilip, arada bir de izin verilerek sürüp giderken şeyhülislâm Bahâî Efendi helâl olduğuna fetva vermekle tütün halk arasında yeniden ortaya çıkmış ve revaç bulmuştu.”¹¹⁵ Kâtip Çelebi de IV. Murad’ın ölümünden sonra

¹¹² Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil, s. 387.

¹¹³ NAÎMÂ MUSTAFA EFENDİ, 2007, s. 757. Naîmâ’nın yaşadığı dönemden ve Edirne Vakası (1703) gibi olaylardan etkilenerek yeniçerileri güvenilmez bir grup olarak kabul ettiği ve bu nedenle IV. Murad’ın sert politikalarını överken bundan etkilendiği iddia edilmektedir. bkz. SARIYANNİS, 2019, s. 322.

¹¹⁴ İPŞİRLİ, Mehmed/UZUN, Mustafa İsmet, “Bahâî Mehmed Efendi”, DİA, Cilt: 4, 1991, (s. 464-464), s. 464. YILMAZ, Fehmi, “Tütün”, DİA, Cilt: 42, 2012, (s. 1-4), s 1.

¹¹⁵ Krş. KÂTİB ÇELEBİ, 2008, s. 39.

meselenin daimî bir yasak olduğunu değil dönemsel olduğunu işaret etmiştir. Her halükârda Bahâî Mehmed Efendi'nin konuyla ilgili fetvalarının ayrı bir incelemeyi hak ettiği söylenebilir.

IV. Mehmed (ö. 1693) tahta çıkışının ilk yıllarında kahvehânelerin tekrar açılmasına onay vermiştir. Yine de merkezden çıkan ve mühimme defterlerine kaydedilen emirlere bakıldığı zaman kahvehânelerin halen *fesad yuvası* olarak görülebildiği dikkati çekmektedir. 17. yüzyılın ikinci yarısında muhafazakârlık hareketleri, belli ölçüde Kadızâdelilerin öğretisi çerçevesinde iki defa daha yükselişe geçmiştir. Mehmed Efendi'nin saray çevresinden takipçileri bulunmakla beraber, o dönemde halen etkili bir siyasî figür olan Kösem Sultan'ın bu harekete sempatiyle bakmadığı bilinmektedir. Dolayısıyla ortada siyasi bir mesele de vardır. Kösem Sultan'ın 1651 yılında öldürülmesinden sonraki süreçte ise hareket tekrar ivme kazanmıştır.¹¹⁶ Bu dönemde hareketin ön planında Üstüvânî Mehmed Efendi (ö. 1661) yer almaktadır. 1651-1661 tarihleri arasında süren bu ikinci dalganın temsilcilerinin ilk döneme göre önemli bir farkı, bid'at olduğunu düşündükleri eylem ve hareketlere karşı daha şiddetli bir tepki ve eylemlilik içinde olmalarıdır.¹¹⁷ Bu aşırılık sebebiyle siyasî anlamda meşru görülmedikleri ve hukukî anlamda da gereken destekten yer yer yoksun bırakıldıkları söylenebilir.¹¹⁸

Bu dönemde muhafazakârlığın bir yansıması, selâtin camilerindeki minarelerin tek bir minare bırakacak şekilde yıkılmasını talep etmek olmuştur. Köprülü Mehmed Paşa'yı (ö. 1661) harekete geçiren ve Üstüvânî'nin sürülmesine yol açan olaylardan birinin bu talep olduğu iddia edilmektedir.¹¹⁹ Daha da önemli olan ikinci olay ise Üstüvânî ve müritlerinin Fatih Camii'ni işgalidir. Sufilere karşı girişilmiş bu hareketi onaylamayan

¹¹⁶ BAER, Marc David, **IV. Mehmed Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih**, (çev. Ahmet Fethi), Hil Yayınları, İstanbul, 2010, s. 115.

¹¹⁷ BİLKAN, 2016, S. 90.

¹¹⁸ Örneğin Üstüvânî bu dönemde Sivâsî Şeyhi Abdülkerim Çelebi'ye yazdığı bir mektupta onu tehdit etmiş; Abdülkerim Çelebi bu hususta Şeyhülislâm Mehmed Bahâî'ye şikâyetinde bulunmuştur. Olaydaki şiddet unsuru nedeniyle Bahâî'nin Üstüvânî'ye karşı tavır aldığı ve onu uyardığı anlaşılmaktadır. ÇAVUŞOĞLU, Semiramis, **The Kadızadeli Movement: An Attempt of Şeriat-Minded Reform in the Ottoman Empire**, yayınlanmamış doktora tezi, Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Araştırmaları Enstitüsü, 1990, s. 132.

¹¹⁹ BİLKAN, 2016, s. 94.

Köprülü, ulemânın ileri gelenlerinden de fikir alarak hareketi bastırmıştır. Tüm bu süreçte, Üstüvânî ve müritlerinin *fitneye* yol açtığına ve bu fitnenin bastırılmasının elzem olduğuna dair verilen kararlar, yönetici elitin hukuken ve siyaseten kabul edilebilir saydığı hareket tipini tanımlamak bakımından önem teşkil etmektedir.¹²⁰

Kadıızâdeliler hareketinin üçüncü dalgasının, yasakların uygulanması bakımından daha etkili temsilcisi ise, özellikle şarap içilmesine karşı vaazlarıyla tanınan Vâni Mehmed Efendi (ö. 1685) olmuştur. 1662 yılında İstanbul sınırları içinde şarap satışı tamamen yasaklanmasını sağlamıştır.¹²¹ Kural olarak alkol cami ve mescide yakın mevkide veya Müslüman mahallesinde satılmadığı müddetçe hukuken bir sorun yoktur. Alkol yasağı, meyhâne açma yasağı gayrimüslimler için geçerli değildir. Ancak 1670'lere gelindiğinde şarap satımının bu kural gözetilmeden ölüm cezasıyla cezalandırılacağı düzenlenmiştir. Zilfi'ye göre Vâni hem alkol yasağının düzenlenmesi konusunda etkili olmuş hem de tütün yasağının da daha etkili bir şekilde uygulanmasını sağlamıştır.¹²² Tütün hakkında verdiği bir fetvada da, Vâni'nin tütünü *sıfat-ı ehl-i fesad* olarak tanımlandığının da altını çizmek gerekir.¹²³ Aynı fetvada sultanın emrinin şer'î

¹²⁰ GÖÇMEN, Muammer, "Üstüvânî Mehmed Efendi", **DİA**, Cilt: 42, 2012, (s. 396-397), s. 397. Göçmen, Köprülü Mehmed Paşa'nın bu konuda hem fetva aldığını hem de IV. Mehmed'den ferman aldığını belirtmektedir.

¹²¹ Tarih-i Raşid'de yer alan ferman şu şekildedir: "Şeriat-ı mutahharada hürmeti mansûs ve istimâli tavâif-i muhtelif-i Nasârâ'ya mahsus olan hamrın bilad-i İslâmiyye'de bey ve şirasına mesağ olmadığından yasak olunmakta tehdid ü teşdid olunmak istihsan ve fi-mâ-ba'd hamr emaneti merfû olup memalik-i mahrûsada olan meyhâneler hedm olunmak ferman olundu." bkz. RAŞİD MEHMED EFENDİ/ÇELEBİZÂDE İSMÂİL ASİM EFENDİ, **Tarih-i Raşid ve Zeyli** 1. Cilt, (haz. A. Özcan vd.), Klasik Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 147.

¹²² ZILFI, 1988, s. 149.

¹²³ VÂNİ, **Fetâvâ**, Milli Kütüphâne, Samsun İl Halk Kütüphânesi, 322, 32b-33b. Aktaran: KÖSE, Ömer Faruk, **The Fatwa Collection of an Ottoman Provincial Mufti, Vâni Mehmed Efendi (d. 1685)**, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 58-59. "Mesele: Fî zamaninâ duhân- i muzîl-i nûr-ı îmân ve hâsıl-ı bevl-i şeytan ve sanat-ı ehl-i fesâd ve't tuğyân dedikleri habîsü'r- râyiha ve habîsü't- ta'am ve habîsü'l- ism ve habîsü'r- resm olan murdarın şurbuna musırr olan âdemler ve hill tarafında ikâmete delîl eden şahıslar hakkında hükm-i şerîf-i meşru' ve emr-i münîf-i ma'kûl ve menkûl beyanıyla müsâb olunmak mukarrer ve kitab ve sünnet ve icmâdan müstanbat edille tahrîri ile ecr-i cezîl muhakkaktır. Beyân buyrulup müsâb oluna. El-Cevap: Eimme-i erba'a ittifâk etmişlerdir ki hükm-i Sultân şer'-i şerîfe muvâfik oldukda itâ'at vâciptir. Pes duhân hakkında nehy-i selâtn-i 'izâm vukû'undan sonra hurmetinde mütereddit olanlar Ulâike ke'l-en'âmi bel-hum edall haklarında hüce-i nâtıkadır. Zîra âyet- i kerîme Yâ eyyühe'l- lezîne âmenû et'ullâhe ve et'urresûle ve ülü'l-emri minküm ve hadîs-i nebevî men etâ'anî fe-kad etâ'allâh ve men 'asânî fe-kad 'asallâh ve men yutî'l- emîre fe-kad etâ'anî ve men yu'sî'l- emîre fe-kad 'asânî vucûb- ı itâat- i ulî'l-emrde burhân-ı sâtî'dır ve amma ol kimseler ki hurmetine ikrâr edüb şurbuna dahi isrâr ederlerse nefislerine zulm edüb ve isyân tarîkine sülûk etmiş olurlar. Bu müfessirler kelâmından mefhûm olur

hükümlere uygun olduğu takdirde buna itaat edilmesinin *vacip* (din bakımından yapılması gerekli) olduğunun da altı çizilmektedir. Vâni buna ek olarak, ordunun bazı geleneklerini de uygun bulmamış, Avusturya seferi öncesi topluca dua edilmesinin padişah emriyle lağvedilmesini sağlamıştır.¹²⁴ Tarih literatüründe İstanbul'da 1681'de At Meydanı'ndan gerçekleşen recm cezasının arkasında da Vâni'nin etkisi üzerinde durulmuştur.¹²⁵ Bilindiği üzere, bu olay başkentte meydana gelen ilk recm uygulamasıydı.¹²⁶

17. yüzyılda belli aralıklarla etkili olan Kadızâdeli hareketinin Vâni Efendi'nin gözden düşmesinden sonra eski kuvvetini yitirdiği söylenebilir. Bu yüzyıl boyunca muhafazakârlığın dönemselsel olarak yükselmesi ve özellikle İstanbul halkı içinde Kadızâdelilerin pek çok taraftarı olması bazı yasakların uygulanmasını kolaylaştırmış olabilir. Ancak muhafazakârlık kadar önemli olan ve neticede hukuk kaynaklarında gerekçe olarak yer alan başka bir önemli husus, *fitne* ve *fesad* olarak adlandırılan hareketlere son verilmesiydi. Nihayetinde Kadızâdelilerin gözden düşmesine veya gerektiğinde el çektirilmesine de bu gerekçe vesile olmuştur: Fitnenin bastırılması sırasında başvuru olan eylem başka bir fitne yaratıyorsa bu durum hukuken meşru görülmemiştir.¹²⁷

ki sulehâ- i ümmet ve etkiyâ-i millet tabiatları ki bir şey istihbâs edüb habîs addederler ol şey haram olur ve bu duhân dedikleri mel'ûnun teneffürü sulehâ tab'ında habîs olmak azhar mine'ş- şemsdir lakin şâriblerinin adem- i nefretleri debbâğ necasetten nefret etmediği gibidir. Zira tab'ları selîm değildir. Allahu a'lem."

¹²⁴ MARTI, 2011, s. 178.

¹²⁵ TUŞALP ATİYAS, 2019, s. 239.

¹²⁶ Bu konuda ayrıca bkz. OSMANAĞAOĞLU, Cihan, "Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Zina Suçu ve Cezası", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Yıl: 2008, Cilt: 66, Sayı: 1, (109-178) s. 150.

¹²⁷ ÇAVUŞOĞLU, 1990, s. 310. Yazar tezindeki bu görüşünü konu hakkında makalesinde de tekrar etmektedir: "Ancak emr bi'l-marûf nehr ani'l-münker prensibini zorla uygulamaya çalışmaları devlet düzenine tehdit teşkil edince siyasî otorite buna izin vermemiştir." bkz. ÇAVUŞOĞLU, Semiramis, "Kadızâdeliler", *DİA*, Cilt: 24, 2001, (100-102), s. 102.

II. Merkezden Alınan Tedbirler ve Ayntâb Kadı Mahkemesinin Uygulamaları

Osmanlı İmparatorluğu'nda kahvehânelerin kapatılması ve tütün ile ilgili her türlü ekonomik faaliyetin men edilmesine dair kuralların teorik altyapısı fetvalarla belirlenmiş ve bu yasaklar emir ve fermanlarla uygulamaya konulmuştur. Bu emirlerin bir kısmının mühimme defterlerine kaydedildiği görülmektedir. Uygulamada IV. Murad döneminde dahi bölgesel farklılıkların olduğu, daha doğrusu İstanbul dışında yasakların çok da sıkı bir biçimde uygulanmadığı, yukarıda zikredildiği üzere, dönemin seyyah ve tarihçileri tarafından da belirtilmiştir. Bu bölümde öncelikle tütün yasağının ve kahvehânelerin kapatılmasının hangi hukukî gerekçelerle uygulandığı mühimme defterlerinden elde edilen örnekler üzerinden değerlendirilmiştir. İkinci olarak Ayntâb mahkemesi şer'îye sicillerinde görülen örnekler ışığında, yasakların bu şehirde ne şekilde uygulanmış olabileceği tartışılmıştır. Özellikle mühimme defterlerinde bazı metinlerde getirilen yasakların hem kahvehâneyi hem tütün tüketimini kapsamı nedeniyle yasağın türüne göre değil kaynak metne göre bir ayırım tercih edilmiştir. Bu şekilde bir yandan merkezî yönetimin aldığı kararlarda kullanılan hukuk dili değerlendirilirken diğer yandan bu hukuk dilinin taşrada ne derece farklılaştığı üzerinde durmak da mümkün olmuştur.

A. Mühimme Defterlerine Göre 17. Yüzyılda Kahvehânelerin Kapatılması ve Tütün Yasaklarının Uygulanması

İncelenen ilk örnek 24 Mart 1618/H. 27 Rebîyülevvel 1027 tarihinde kayda geçmiştir. Hüküm Edirne kadısına yollanan bir emir niteliğindedir.¹²⁸ Emrin çıkışına sebep olan olayları özetleyen nakil bölümünde verilen bilgiye göre Edirne'de Timürdaş Mahallesi sakinlerinin, mahallelerinde bir vakfa ait evin yanında inşa edilmiş kahvehâne ve tütühâne (metinde duhânhâne) hakkında şikâyette bulunmaları söz konusudur. Aktarıldığı kadarıyla bina herkesin geçtiği bir yol üzerindedir. Burada bir araya gelen insanlar, bir yandan tütün içerken bir yandan da yoldan geçen erkeklere ve kadınlara laf atmaktadırlar. Mahallelinin bu durumu tasvip etmediği için harekete geçtiği anlaşılmaktadır; zira yine aktarılanlara göre söz konusu binaların kadı tarafından

¹²⁸ **82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618)**, (haz. Hacı Osman Yıldırım vd.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2000, s. 123-124.

yıktırılması için bir fetva alınmıştır.¹²⁹ Sultandan bu fetvaya uygun bir emir verilmesi konusunda arzda bulunulduğu görülmektedir. Hükümde kullanılan dilden, bu tip işletmelerin, anakronik bir ifadeyle “kamuoyu” tarafından nasıl algılandığının da önemli olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Bu olayda topluluğu rahatsız eden ve şikâyet konusu olan mesele, belirli maddelerin tüketilmesinden ziyade bu maddelerin tüketildikleri mekânlara (kahvehâne ve tütühâne) giden ve bu mekânlarda belli maddeleri tüketerek vakit geçiren kişilerin mekânın dışındaki kişilere olan davranışlarıyla ilgilidir. Özellikle kadınların ortak bir alanda tütün kullanan kesim tarafından rahatsız edilmeleri, bir bakıma “sözlü sataşmaya” uğramaları toplumun kabul edebileceği bir olgu değildir. Hükümün sonunda sultan, kadıya fetva uyarınca kahvehâne ve tütühâneyi ref[‘] ettirmesini, yani ortadan kaldırmasını emretmiştir.

Aynı defterde yaklaşık yedi ay sonra kayda geçen bir metin ise (7 Ekim 1618/H. 17 Şevval 1027) Karaman Defterdarı Mehmed Paşa’ya ve Konya kadısına ortak olarak gönderilmiş bir hükümdür.¹³⁰ Bu metin Edirne’deki olaya göre daha fazla detay içermektedir. Öncelikle metnin nakil kısmında tütünün üretiminin, ticaretinin ve kahvehâne gibi herkesin toplandığı yerlerde tütün içmenin ferman ile yasaklanmış olduğu belirtilmektedir; kayda göre bu ferman *etrâf u eknâfa* yani her tarafa gönderilmiştir.¹³¹ Fermada mevcut olan yasakların hâlen yürürlükte olduğu düşünülebilir, nitekim hükümün metninde fermana uygun hareket etmeyenler üzerinde durulmuştur. Buna göre, fermada yer alan emirlere uyulmadığı, tütünün halen meşrû bir ticari meta olarak işlem gördüğü, halkın dükkân, çarşı ve benzeri pek çok kişinin toplandığı yerlerde tütün içmeye devam ettiği ve tütüne bağımlı olanların kendi işlerini aksattıkları belirtilmiştir. Bu ihmalin bir sonucu olarak balmumunun pahalandığı tespit edilmiş ve bundan kamusal

¹²⁹ “Şöyle ki; ‘Ref’ olunmaz ise müslimanların ehl-i beyti geçmekden kalur.’ diyü istiftâ olundukda; ‘Hakimü’ş şer‘ ref‘ itmek lazımdür.’ diyü eline fetvâ-yı şerîfe virildüğin” bildürüp mücebince amel olunmak bâbında emr-i şerîfüm recâ itmeğın...”, bkz. **82 Numaralı Mühimme Defteri**, s. 124.

¹³⁰ **82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618)**, s. 228.

¹³¹ “Bundan akdem *etrâf u eknâfa* evâmir-i şerîfe gönderilüp;’min-ba’d kimesne tütün yaprağın eküp biçmeyüp ve bâzârlarda bey‘ u şirâ itmeyüp ve kahve-hânelerde ve mecma‘-ı nâs olan mahallerde bir ferd tütün içmeyüp herkes kendü hâllerinde ve kâr u kisblerinde olmaları’ fermânum olmışken...” bkz. **82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618)**, s. 228.

mekânlarda tütün ticaretiyle uğraşanlar da sorumlu tutulmuştur.¹³² Mühimme defterindeki kayıt bu konuda yeni bir ferman verilmesine dairdir. Kadı ve defterdara ferman uyarınca gerekli tedbirleri almaları konusunda emir verilmiştir. Bu tedbirler, nakil kısmında geçen özetin bir tekrarı niteliğindedir; bu bağlamda tütünün yetiştirilmesi, pazar, dükkân, vb. yerlerde satılması, tütün içilmesi yasaklanmıştır. Tütün konusunda ticari faaliyetlerini bu fermanın sonra sürdürenlerin de kadı tarafından tespit edilmesi beklenmektedir.

Bu emir esasen tütün tüketiminin yol açtığı bir ekonomik sorun (balmumunun pahalılaşması) sonrasında tütün ticareti yapanların sorumlu tutulması üzerine verilmiştir. Metinde aleni olarak tütün içilen yerler arasında kahvehâne de zikredilmiştir; ancak bu metin kahvehânelere dair bir emir içermemektedir. Metnin hem nakil hem de emir kısmında tekrar edilen bir diğer önemli mesele halktan “*kendü hâllerinde ve kâr u kisblerinde olmaları*”¹³³ beklenmesidir. Bu durum Ebussuud’un bu makalede örnek verilen fetvasını ister istemez akla getirmektedir: kahvehâneye gitmek boşa vakit geçirmek olarak değerlendirilmektedir, uygun bulunmamasının bir sebebi de budur. Emirde üzerinde durulan meselelerden biri tütün içmenin kişiyi dünyevî sorumluluklarını yerine getirmekten alıkoyan yapısıdır.

Herkesin kendi halinde olması; bir başka deyişle herkesin işine gücüne bakması veya her şeyi yerli yerine koymak, Osmanlı toplumunun erken modern dönemdeki sosyal yapısını anlamak için önemli anahtarlardan biridir. Siyasetnâmelerde Osmanlı toplumundaki adalet kavramını tanımlamak için kullanılan kavramların arasında sosyal düzenin sağlanması ve *fesadın* üstesinden gelmek gibi fikirler üzerinde durulmuştur.¹³⁴

¹³² “...bu makûle tütüne mübtela olanlar hıdmetlerine varmayup dâyimâ bu ahvâl ile mukayyed olmalarıyla balmumun bahâya çıkmasına bâ’ıs oldukları i’lâm olunmağın, ol makûle tütün yaprağın eküp biçenler ve bâzârlarda bey’ u şirâ idenler envâ’-ı hakârete müstehıkk olmuşlardır.” bkz. **82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618)**, s. 228.

¹³³ **82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618)**, s. 228.

¹³⁴ KESKİNTAŞ, Orhan, **Osmanlı Siyasetnâmelerinde Adalet, Ahlak ve Nizam Üzerine Bir İnceleme**, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 193. Adaletin İdris Bitlisî (ö. 1520) tarafından sosyal düzeni içerecek bir biçimde “her şeyi yerli yerine yerleştirmek” şeklinde tanımlandığı üzerinde duran Heather Ferguson, bu bağlamda siyasetnâmelerde de görülen adalet anlayışının bir yansımasının düzen ve istikrara dayandığını belirtir. Adaletle yönetilmek imparatorluğun devamını sağlayan unsurlardan biridir. Her türlü *fitne* ve *fesadın* üstesinden gelerek sosyal anlamda uyumlu bir toplum yaratarak adalet ve düzen arasında bir bağ kurmaktadır. bkz. FERGUSON, Heather, **The Proper Order of Things**

Yukarıda örnek verilen ilk metinde binaların yıktırılmasının gerekçesi burada toplanan kişilerin mahallelinin huzurunu kaçırmasıdır. İkinci metinde ise tütüne dair mevcut bir yasağa uyulmamış olması söz konusudur; buna ek olarak ortaya çıkan ekonomik bir sorun yine uzun vadede toplumun huzurunu kaçırabilir. İki olayda da toplumun olağan yapısına ve düzenine uygun olmayan bazı durumlar söz konusudur. İkinci örnek, esasen Karaman defterdarına ve Konya kadısına gönderilen hükmün bir kayıdır; bu hükmün bir kopyasının Çankırı, Adana, Payas ve Antakya kadılarına da yollanması da deftere geçmiştir. Acaba bu durum bu bölgelerde balmumu ticaretinin yaygın olmasından mı kaynaklanmaktadır? Zira metinde Konya’da ortaya çıkan olay öncesinde imparatorluğun pek çok tarafına bu konuda yollanan bir fermanın mevcut olduğu bahsedilmektedir. Bu emirde özel olarak balmumu fiyatlarının pahalılaşmasından bahsedilmesi Çankırı ve diğer bölgelerde de benzer bir sorun olabileceğini düşündürmektedir; en azından böyle bir ihtimalin varlığı dikkate alınabilir.

1631 yılına gelindiğinde tütün yasağının idare ediliş biçimini gösteren bir metin, bu yasağın uygulanmasının da bir tür ekonomik değer haline geldiğini işaret etmektedir. Bu metin esasen Rumeli’nin Sol Kolu’nda görev yapan kadılara hitaben kaleme alınmış bir hükümdür. 12 Mart 1631/H. 8 Şaban 1040 tarihinde Yusuf adında bir sipahi, Rumeli’nin sol kolundaki her kazada geçerli olmak üzere, tütün yasaklarını icra etme görevi almıştır; bu görev “tütün hizmeti” olarak geçmektedir. Bu görev çerçevesinde tütün yetiştirilen araziye mîrî hazine adına el konulması da gerekmektedir. Mühimme defterine kaydedilmiş bu metinde de tütün ekimi, ticareti ve içilmesine dair önceki yasaklara atıfta bulunulmuştur.¹³⁵ Yusuf’un bu görevi yerine getirmesi konusunda kadılara verilen bir talimatı içeren bu hükümde, bir yandan da kadıya tütün yasağı konusunda görevleri hatırlatılmaktadır. 1610’lardan itibaren mevcut olan yasaklara rağmen tütün ekiminin ve ticaretinin hukuka aykırı bir biçimde sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu süreçte yasaklardan hangi grupların yararlandığı meselesi, bu çalışmadan bağımsız olarak üzerinde durulması gereken bir konudur, dolayısıyla tütün hizmeti de kendi içinde ayrı

Language, Power, and Law in Ottoman Administrative Discourses, Stanford University Press, California, 2018, s. 14-15.

¹³⁵ **85 Numaralı Mühimme Defteri, (1040-1041(1042)/1630-1631(1632)**, (haz. Hacı Osman Yıldırım vd.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002, s. 116.

bir çalışmayı hak etmektedir.

Yusuf için kaleme alınan emrin bulunduğu defterde 1631 yılında (H. 10 Cemaziyülahir 1040) kayda geçen başka bir hükümdede, Edirne’de *askerî taifesinden* bazı kişilerin tütün ticaretiyle uğraştıkları zikredilmiştir.¹³⁶ Bu metinde askerî taifesine mensup bu kişilerin hangi gruptan olduğu açıkça zikredilmemiştir; dolayısıyla *kalemiye* mi, *ulemâ* mı yoksa *askerî* mi oldukları net değildir. Edirne’de kadı, bostancıbaşı, kethüdayeri gibi bazı yetkililere bu konuda yapılması gerekenler tekrar edilmiştir; gerekli tedbirler alınmadığı takdirde sorumlu tutulacakları ve “haklarından gelineceği”¹³⁷ kaleme alınmıştır. Bu emir, bir fetvaya da atıfta bulunmaktadır, ancak fetvanın içeriği veya özeti metinde yer almamaktadır.¹³⁸

Aynı defterde tütün yasağına dair 21 Eylül 1631/H. 24 Safer 1041 tarihinde kayda geçen bir emir, yine Rumeli’nin Sağ, Sol ve Orta kolunda görev yapan kadılara hitaben kaleme alınmış bir hükümdür; ancak bu hükmün birer kopyası, Boğdan, Sivrihisar, Karahisar-ı Sahib, Aydın, Menteşe, Ankara, Köstendil, Foça gibi vilayetlerin kadılarına da yollanmıştır.¹³⁹ Hükmün nakil kısmında yine bu konuda daha önce verilmiş emri şeriflerden bahsedilmiştir. Tütün tüketiminin halkı işinden gücünde ettiği, pek çok defa yangına sebep olduğu ve başka türlü *fesada* yol açtığı yasağın gerekçeleri arasında zikredilmiştir.¹⁴⁰ Hükümdede bu hususta kadıların ihmalkâr davrandıklarını belirtmekte ve bu nedenle yasakların yeterince iyi uygulanmadığının altı çizilmektedir. Metnin emir kısmında kadılara tütünün üretimi, ticareti ve aleni olarak tüketimi konusunda mevcut olan yasakları uygulamaları gerektiği hatırlatılmıştır. Tütün yetiştirilen topraklara -tarla, bağ, bahçe veya diğer yerler dahil olmak üzere- mîrî hazine için el konacağına dair emir

¹³⁶ **85 Numaralı Mühimme Defteri**, s. 158-159.

¹³⁷ **85 Numaralı Mühimme Defteri**, s. 158-159.

¹³⁸ **85 Numaralı Mühimme Defteri**, s. 159. “İtaat-i emr itmeyüp yine rızâ-yı şerîfûme mugâyir isti‘mâl idenlerün fetvâ-yı şerîfe mücebince ser‘le haklarında lâzım geleni icrâ eylesesiz.”

¹³⁹ **85 Numaralı Mühimme Defteri**, s. 233-234.

¹⁴⁰ “Bundan akdem defe‘âtle evâmir-i serîfem gönderilüp; ‘Birkaç seneden berü zuhur iden duhân halk-ı âlemi kâr u kisblerinden tatil idüp ve nice ihrâk ve envâ‘-ı fesâda mü‘eddî olup def‘ u izâlesi mühimmâ-ı umûrdan olmağla muhkem tenbîh ü te’kîd olunup min-ba‘d bir ferd duhân yaprağı ziraat ü harâset ve bey‘ u şîrâ vü isti‘mâl itmeyeler’ diyü fermânum olmuşken...”, bkz. **85 Numaralı Mühimme Defteri**, s. 233.

bu hükümde de tekrar edilmiştir. Emre rağmen tütün ticaretini sürdürenlerin cezalarının *şer' u kanunla* verilmesi gerektiği zikredilmiştir. Bu konuda gerekli tedbirleri almayı ihmal ettikleri takdirde, kadıların *eşedd-i siyaset* yani şiddetli bir *siyaset/tazir* yaptırımı ile cezalandırılacağı da özellikle zikredilmiştir. Metinde dikkati çeken diğer bir husus, sultanın emrine itaat etmeyenler hakkında gerekenin yapılması belirtilirken Nisâ Suresi'nin 59. Ayetinde yer alan "Allah'a itaat edin, Peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emr'e de" ifadesine de yer verilmiştir.¹⁴¹

Tütün ticaretinin ve tütünle ilgili her türlü faaliyetin yasaklandığı, bu yasakların imparatorluğun farklı coğrafyalarında yer alan görevlilere tebliğ edildiği bu dönemde (yani 17. yüzyılın ilk yarısında) kahvehânelerin kapatılması konusunda -Edirne'deki şikâyet dışında- genel bir yasaklama dikkati çekmemiştir. 5 Mart 1631/H. 1 Şaban 1040 tarihinde kayda geçen bir metinde, Halep'te eski Sadrazam Mehmed Paşa Vakfı'na bağlı bir kahvehânenin haksız işgalinin sona erdirilmesi ve dükkânın vakfa iade edilmesine dair bir emir yer almaktadır.¹⁴² Halep kadısı ve defterdarına gönderilen bu hükümden, kahvehânenin bazı kişiler tarafından çeşitli aletlerin saklandığı bir tür depo (metinde mahzen) haline getirildiği anlaşılmaktadır. Emir kısmında bu aletin atılması ve kahvehânenin vakfin yararlanabileceği hale getirilmesi gerektiği buyurulmuştur. Ancak metnin içeriğinden vakfin kahvehâneyi ne şekilde kullanacağına dair bir sonuç çıkmamaktadır. Esasen bu metin, bir vakfa gelir getiren bir dükkânın işgalden kurtarılması gerektiğini düzenlemektedir.

1630'ların sonlarına doğru meydana gelmiş olayları içeren bazı mühimme defterlerinde şikâyet üzerine bazı kahvehâneler hakkında işlem yapılması söz konusu olmuştur.¹⁴³ Bu hususta dikkat çekici bir olgu, bu mekânları işleten kişilerin *eşkîya* olarak nitelendirilmesidir. 17. yüzyıl hukuk dilinde *eşkîya* kavramı geniş bir şekilde

¹⁴¹ "Etî'u'llâhe ve etî'u'r-resûle ve ülü'l-emri minküm fahvâsi âmme-i nâsa vârid ü sâmindür." bkz. **85 Numaralı Mühimme Defteri**, s. 233.

Diyanet İşleri Başkanlığı, **Kur'an-ı Kerim** <https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/nisa-suresi-4/ayet-59/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1> (erişim tarihi 20.08.2020)

¹⁴² **85 Numaralı Mühimme Defteri**, s. 110.

¹⁴³ Bu tespit elbette makalenin bu bölümünde dikkate alınan ve 17. yüzyıla dair defterler için geçerlidir, nitekim 16. yüzyıldaki yasaklara dair örnekler yukarıda verilmişti.

tanımlanabilir. Örneğin yeniçeri olduğu tahmin edilen Mehmed Çavuş'un evinde kahvehâne işletirken bir yandan da bu mekânda genç erkeklerle kahve ve tütün içtiği beyan edilmiştir.¹⁴⁴ Bu olay, Rodos Sancağı Mutasarrıfı Ebubekir Paşa'ya gönderilen bir hükümle kayda geçmiştir. Buna göre Mehmed Çavuş ve Ömer isimli kişilerin “kendü hâllerinde olmayub”¹⁴⁵ eşkıya lideri oldukları, reayaya *izlal* ettikleri beyan edilmiştir. Bu suçlama Mehmed Çavuş gerçekten eşkıyayla birlikte hareket ettiği için gerçekleşmiş olabilir veya görevini yaparken halk üzerinde baskı kurduğu için de eşkıya olarak damgalanmış olabilir. Ona yöneltilen suçlamalar arasında tekâlif vergisinin ödenmemesi gibi meseleler de bulunmaktadır. Yine mühimme metninde *fesad u şenaatlerinin nihayeti olmadığının* bildirildiği kayda geçmiştir. Sancak mutasarrıfından beklenen bu konuda bir teftişin yürütülmesi ve suçlamaların araştırılmasıdır. Yöneltilen suçlamalar fiili duruma uygunsu bu bağlamda şer‘le haklarından gelinmesi gerektiği emredilmiş; ancak bu yapılırken kendi halinde olanlara zulmetmekten kaçınılması gerektiği de hatırlatılmıştır.¹⁴⁶

Aynı mühimme defterinde eşkıyalık meselesi 26 Ocak 1638/H. 10 Ramazan 1047 tarihinde Beypazarı kadısına yollanan bir hükümde daha geçmektedir.¹⁴⁷ Hükümün nakil kısmında Beypazarı'ndan gönderilen bir mektuba göre, Cebeci Mahmud isimli bir kişi evini meyhâneye çevirdiği kayda geçmiştir. Mektupta Mahmud'un isminin hemen yanına *şaki* yani *eşkıya* kelimesi eklenmiştir.¹⁴⁸ Mahmud'un *daima fisk üzre olduğu*, Müslümanların hâne halkının ve eşlerinin evin önünden geçerken zorluk çektikleri kayda geçmiştir.¹⁴⁹ Ahalinin “cânib-i şer‘den Mustafa nâm kadı” ile birlikte Mahmud'un evine

¹⁴⁴ “...kendü evin kahvehâne idüp gulâmla ilkâ-yı kahve ve duhân şurb idüb...” bkz. KAYTAZ, Fatma, **88 Numaralı Mühimme Defteri, Transkripsiyon ve Özet**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006, s. 178-179.

¹⁴⁵ KAYTAZ, **2006**, s. 178.

¹⁴⁶ KAYTAZ, **2006**, s. 179. Bu defterde 23 Kasım 1637/H. 11 Receb 1047 tarihinde, Delvine, Elbasan, Ohri ve Selânik gibi sancakların beylerine ve kadılarına yollanmış kayda geçen bir diğer emirde de bahsi geçen kazalarda yasağa rağmen tütün ekimine devam edildiğinden haberdar olduğunu belirten merkezî otorite tarafından bu durumun sona erdirilmesi (şer‘le haklarından gelesiniz) emredilmiş; ancak bu sırada kimseden haksız yere para alınmaması gerektiğinin de altını çizilmiştir. KAYTAZ, **2006**, s. 113-114.

¹⁴⁷ KAYTAZ, **2006**, s. 147-148.

¹⁴⁸ “Cebeci Mahmud nâm şakî”, bkz. KAYTAZ, **2006**, s. 147.

¹⁴⁹ “...Müslümanların ehl ü iyalleri mürûr u ubur etmede aciz kalmağın...”, bkz. KAYTAZ, **2006**, s. 147.

gittiği, evin meyhâneye çevrilmiş olmasının yanı sıra önemli miktarda alkollü içkinin küpler içinde saklandığı, Mahmud'un tütün imali için gerekli alete sahip olduğu tespit edilmiştir.¹⁵⁰ Bu bağlamda Beypazarı kadısından Mahmud'un evinde söz konusu mallar bulunuyor ise gerekenin yapılmasına dair emir verilmiştir. Bu metinde üzerinde durulması gereken birkaç mesele vardır. Öncelikle Müslüman bir kişinin İslâm hukukuna göre meyhâne işletemeyeceği açıktır. İkinci olarak Cebeci Mahmud hakkında mektup göndererek şikâyette bulunanlar “Beypazarı kasabasının ulemâ ve sulehâsı ve sair ayân ve eşrâfi”¹⁵¹ olarak kayda geçmiştir. Bu insanlar temelde şehrin ileri gelenleri olarak kabul edilebilir. Ayân teriminin içerdiği geniş anlam dolayısıyla, bu grup içinde yönetici sıfatını hâiz veya yönetici gruba yakın kişilerin de bulunma ihtimali dikkate alınmalıdır.

Yüzyılın ikinci yarısında da kahvehânelerin kapatılmasına dair örnekler mühimme defterlerine yansımıştır. 1657 yılının Ağustos ayında kayda geçen bir hükümde verilen bilgiye göre, Saruhan Sancağı Mutasarrıfı Hüseyin, Manisa'da kahvehânelerde halkın toplandığını ve burada *fitnenin* yaygın olduğuna dair şikâyette bulunmuştur.¹⁵² Bunun üzerine emr-i şerîf düzenlenmişken halen benzeri davranışların devam ettiği anlatılmaktadır. Durum düzelmediği için Hüseyin tekrar arzda bulununca daha önce verilen emr-i şerîfe uygun bir biçimde gereğinin yapılması emredilmiştir. Hüseyin, bölgenin yönetici elitine dahil bir kişidir, dolayısıyla burada halk ya da şehrin ileri gelenleri tarafından değil yönetici grubuna mensup biri tarafından yapılmış bir şikâyet söz konusudur. Aynı defterde 13-22 Haziran 1657/H. Evâil-i Ramazan 1067 tarihleri arasında Bursa'da kahve ticaretinden kaynaklanan bir borcun ödenmemesi konusunda merkeze şikâyette bulunulmuştur. Bu ikinci metin, kahve ticaretinin ve kahvehâne işletmenin farklı değerlendirildiğini gösteren örneklerden yalnızca biridir.¹⁵³

Bir diğer mühimme defterinde 1663 yılında Mayıs-Haziran ayları içinde (H.

¹⁵⁰ KAYTAZ, 2006, s. 148.

¹⁵¹ KAYTAZ, 2006, s. 147.

¹⁵² “...nefs-i Magnisa'da vâki' kahvehâneler mecma'-ı nâs olub dâimâ fitneden hâlî olmamağla ref' olunmak...”, bkz. YILDIZ, Murat, **92 Numaralı ve 1657-58 tarihli Mühimme Defteri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 90-91.

¹⁵³ YILDIZ, 2005, s. 32.

Evâhir-i Şevval 1073) şarap satışı ve kamusal alanda rakı ve kahve satılmasına dair iki hüküm kayda geçirilmiştir. Çorlu kadısına, Haslar kadısına, Silivri, Çekmece ve Çorlu'da kethüda yerleri ve yeniçeri serdarlarına hitaben kaleme alınmış iki hükümde de bazı faaliyetlerin aleni olarak yapılmasının temel sorun olduğu görülmektedir. İlk metinde yol kenarlarında şarap, rakı ve kahve satılması, buna ek olarak toplanma ve *fesad* çıkarma gibi eylemlerin üzerinde durulmuştur.¹⁵⁴ Aynı konudaki ikinci hükümde ilk hükümdeki yasak eylemlere ek olarak bu mekânlarda bazı kişilerin “*fuhş ve şenaat idüp fesaddan hâli olmadıklarını*”, yoldaki bu mekânların meyhâne ve kahve gibi işletildiğini iddia eder. Emirde verilen talimat meyhâne ve kahvehânenin işlettirilmemesi ve fuhşun önüne geçilmesine yöneliktir. Herkesin ve her şeyin yerli yerinde olması bu ikinci emirde açıkça üzerinde durulmuş bir ilkedir ki bu ilke ilk metnin de alt metninde yer almaktadır.¹⁵⁵

Aynı deftere göre, bir diğer problem içeren yer İznik'tir. 16-26 Temmuz 1663/H. Evâsıt-ı Zilhicce 1073) tarihlerinde İznik'e gönderildiği kayda geçen bir metinde kahvehâne ve meyhânelerde tütün içildiği ve müzik çalındığı ifade edilmiştir.¹⁵⁶ İki yıl sonra, 6-16 Mayıs 1665/Evâhir-i Şevval 1075 tarihlerinde bu sefer Kocaeli paşası ve İznikmid kadısına yönelik bir emir kayda geçmiştir. Emir *ulemâ, sulehâ*, şeyhler gibi elit bir kesim aracılığıyla gönderilen bir şikâyet üzerine hazırlanmıştır. Şikâyetin odak noktasında İznikmid'de hem yerel halkı hem de yolcuları kendine çeken hem de şer'î şerife aykırı müziklerin çalındığı bazı kahvehâneler bulunmaktadır. Metnin nakil kısmında yer alan “*memâlik-i mahrûsemde bi'l-küllîye cemiyet memnû olup kahvehâneler dahi merfuattan iken*” ifadesi öncelikle kamusal alanda toplanmanın yasak olduğunu göstermektedir. İkinci olarak metinde kahvehânelerin *merfuattan* olduğu yani ref' edilip yasaklanmış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁷ Ebussuud'dan beri geçerli olan, görevlilerin kahvehânelere karşı gerekli önlemleri almadıkları takdirde sorumlu tutulacakları kuralı bu emirde de tekrar edilmiştir. Ebussuud'un fetvalarıyla bu metindeki

¹⁵⁴ KARACA, Müjge, **94 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 74.

¹⁵⁵ “...ve evkât-i hamseleri himâyet-i müslimin ile kıldırıp kendi hallerinde olalar” bkz. KARACA, **2008**, s. 77-78.

¹⁵⁶ KARACA, **2008**, s. p. 86.

¹⁵⁷ KARACA, **2008**, s. 132-133.

ikinci bir ortak nokta, *lab ve lehv* ifadesinin zikredilmesidir. Aralık 1664/H. Evâsıt-ı Cemâziyülevvel 1075 tarihinde ise Bursa’da eşkıyalık hareketlerinin merkezî haline geldiği iddia edilen bir kahvehâne, şikâyet sonrasında yasaklanmıştır. Bir vakıf köyü olan Çakırlı’da Abdi isminde birinin açtığı bu kahvehâne, vakfın mütevellilerinden Ali’nin yaptığı şikâyete konu olmuştur.¹⁵⁸ Mütevellî sıfatını hâiz kişinin kimliği konusunda fazla bir bilgi yoktur, ama vakıf yönetimi ve işletmesi konusunda belli bir bilgiye ve birikime sahip olduğu dolayısıyla yönetici olmasa da bölgenin ileri gelenlerinden biri olduğu düşünülebilir. Şikâyetin konusu yine kahvehânedeki eşkıyaların “*fisk ve fücûr idüb Müslümanlara zarar ve teaddîsi*”¹⁵⁹ olmasıdır.

Yüzyılın son çeyreğinden incelenen mühimme defterlerinde tütün yasağına ve kahvehânelerin kapatılmasına dair belgeye rastlamak giderek zorlaşmaktadır. Bu durum seferberlik hareketleriyle bağlantılı olabilir. Özellikle 1680’den 1700’e kadar geçen süreçte, bu çalışma sırasında incelenen mühimme defterlerinde askerî nitelikte emirler daha yaygındır. Bu defterlerde Viyana Seferi’nin iâşesine dair metinleri görebilmek mümkündür. Yine de yasakların devam ettiği bazı örneklerden anlaşılabilir. 11-21 Nisan 1679/H. Evâil-i Rebîyülâhir 1090 Vâlîde Sultan haslarından Zile Hassı hakkında verilmiş bir hükümde, burada bulunan bazı kişilerin kahvehâne ve meyhâne inşa ettikleri, bu mekânda *şirb-i hamr* gibi suç teşkil eden fiillerin işlendiği dile getirilmiştir. Hükümde kahvehânelerde toplanma yasak olduğu halde burada toplanıldığı ve *şekâvet* (eşkıyalık) ihtimalinin yüksek olduğu üzerinde durulmuş; burada toplananların “ism ve resmleriyle arz olunma”sı gerektiği belirtilmiştir. Daha ziyade bir emrin müsveddesi olduğu izlenimini uyandıran bu belge kahvehânelerde toplanmanın yasak olduğunun tekrar altını çizmiştir.¹⁶⁰

Bu döneme dair diğer bir hüküm, bir ordu mühimmesinden alınmıştır; bu defter 1680 tarihine doğru ordunun Manastır’da sefere çıkması sırasında kayda geçen olayları

¹⁵⁸ ALAN, Ercan, **95 Numaralı Mühimme Defteri, Tahlil, Transkripsiyon ve Özet**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008, s. 92.

¹⁵⁹ ALAN, 2008, s. 92.

¹⁶⁰ YAYVAN, M. Alper, **96 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1089-1090/M. 1678-1679) (s. 100-199)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 415.

içermektedir.¹⁶¹ Deftere kayıtlı kararlar merkez tarafından değil, Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın kumandan olarak atadığı Mehmed Paşa tarafından verilmektedir.¹⁶² Makaleyi ilgilendiren metinde İbrail'de bir camiin yanına bir yeniçeri tarafından inşa edilmiş bir kahvehâne şikâyet edilmiştir. Kahvehânedede namaz saatinde dahi müzik çalınması, toplanılması, *fisk u fücûr* hareketlerinin görülmesi, tütün ve kahve dumanının cami duvarlarına gelmesi ve kahveden çıkanların cami duvarına tuvalet yapmaları gibi çeşitli iddialar şikâyet konusu olmuştur. Kahvehânenin ortadan kaldırılması ve dükkânın başka bir amaca özgülenmesine dair emir verildiği görülmektedir.¹⁶³ Kahvehânenin varlığının bir “zarar-ı şer’î” yarattığı metinde zikredilmektedir.

Kimi zaman yerel otorite tarafından, kimi zaman da yerelde önde gelen kişiler tarafından yapılmış bu şikâyetlere verilen cevaplarda dikkati çeken önemli bir unsur; merkezin meşruiyet kaygısıdır. Bu kaygı aslında Osmanlı adaletnâmelerinde de ortaya çıkan yerel otoriteye güvensizlik, halkın yerel otoritenin baskısından korunması fikrinin bir belirtisidir. Dolayısıyla kahvehâne kapatılması veya tütün ticaretinin engellenmesi sırasında emir verilen görevliler günümüzde “oranlılık ilkesi” olarak açıklanabilecek bir sınıra uymaları gerektiği konusunda uyarılmıştır. Kahvehânelerin yıkılması, tütün yasağının uygulanması konusunda da yerel otorite özellikle halktan daha fazla para talep etmemek, eğer ortada araştırılması gereken bir mevzu varsa bu soruşturmayı yürütürken halka eziyet etmemek konusunda da kadı ve ehl-i örf mensuplarının uyarıldığı dikkati çeker. İkinci olarak her türlü anlama çekilebilecek eşkıyalık ve *fitne ve fücûr* hareketleri özellikle metinlerinde kahvehâne işletmeyle belli ölçüde özdeşleştirilmiş gibidir. Yüzyıl sonuna doğru verilen emirlerde, kahvehânelerde ve başka yerlerde toplanılmasının uygun bulunmamasının açıkça zikredilmesi bir başka dikkat çekici noktadır. İncelenen metinler

¹⁶¹ ESİN, Ulviyenur Pakize, **97 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu Hicri 1090-1092-Miladi 1679-1681**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2009, s. VII.

¹⁶² Bu defterin transkripsiyonunu içeren diğer bir tez, ordu mühimmesi bilgisini vermez ancak defterde sefer hakkında pek çok belgenin yer aldığından bahseder. bkz. ÇELİK, Abdülvahit, **97 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu Hicri 1090-1092-Miladi 1679-1681**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 44. ESİN tarafından yapılan transkripsiyon daha ciddi gözükmektedir ve yazar metnin orijinal hükümlerine de yer verdiği için kontrol mümkün olmuştur. Örneğin Çelik “*çögür ve kopuz ve tanbur ve şüst çalınur*” kısmını gözden kaçırmıştır.

¹⁶³ ESİN, 2009, s. 71.

arasında nispeten farklı bir örnek 1-10 Ekim 1664/H. Evâsıtı Rebîyülevvel 1075 tarihlerinde kayda geçmiştir. İzmir’de Feyza isimli bir kadın, maliki olduğu pek çok dükkânın kira sözleşmesine konu edilmesi hakkında bir dilekçe yazmıştır. Bu dükkânların arasında, berber, kahvehâne ve onlara ek olarak kahve fırını ve kahve havanı gibi eşya bulunmaktadır. Hacı Said’i, kendi adına kira sözleşmesi düzenlemesi için vekil tayin etmiş olan Feyza’nın bu talebi İzmir mollası tarafından bir hüccete bağlanarak kabul edilmiş, merkezî yönetim de bu sözleşmeyi onaylamıştır.¹⁶⁴ Bu metindeki kullanımla (ve şer‘iye sicillerindeki diğer örneklerde) kahvehâne mi yoksa sadece kuru kahve ticaretinin yürütüldüğü dükkân mı kastedilmiştir; bu mesele bir sonraki bölümde değerlendirilmiştir.

B. 17. Yüzyılda Ayntâb Mahkemesinde Kahvehâneler ve Tütüne Dair Hükümler

Mühimme defterlerinde verilen bilgiden merkezî ve yerel yönetimi harekete geçiren etkenleri, yönetici elitin ve halkın hukuk dışı gördüğü meselelere karşı tutumu hakkında belli ölçüde bilgi elde etmek mümkündür. Bu çalışmanın başında üzerinde durulan, hukukun farklı bölgelerde farklı uygulanmasına neden olabilecek etkenleri çözebilmek bakımından mühimme defterleri tek başına yeterli bir kaynak değildir. 17. yüzyılda merkeze uzak olan bölgelerde kahvehânelerin kapatılması ve tütün yasağının uygulanması ne şekilde uygulanmıştır? Bu uygulamayı hangi olgular etkilemiştir? Makalenin bu kısmında Ayntâb şer‘iye mahkemesinden örnekler eşliğinde yerel ölçekte hukuk uygulamasında bu iki meseleye dayanan olayların nasıl çözülmüş olduğu tartışılacaktır.

Öncelikle defterlerde terminoloji açısından karışıklık yaratabilecek bir meselenin üzerinde durmak gerekir. Bu çalışmada incelenen şer‘iye sicillerinde kahvehâne, kahveci ve kahve *tahmisi/tahmis* ve *tahmishâne* gibi kelimeler kullanılmaktadır. Sözlük anlamıyla *tahmis* “ateşte kavurma, kızdırıp yakma; ateşte kavruken kahve, dövülmüş veya kavrulmuş kahve satılan yer”¹⁶⁵ olarak açıklanmaktadır. *Tahmishâne* ise sözlükte “ateşte

¹⁶⁴ ALAN, 2008, s. 43.

¹⁶⁵ PARLATIR, 2006, s. 1613.

kavrulan veya kavrulup dövülerek un haline getirilen kahvenin satıldığı yer”¹⁶⁶ anlamına gelmektedir. *Tahmishânenin* kahve içmek için bir araya gelinen bir yer olmaması yüksek bir ihtimaldir. Kahvenin önemli bir ticari meta olduğu süreçte kahve ticaretinin devlet tarafından tekelleştirilmesi söz konusu olmuş, bu süreçte *tahmishânenin* adı verilen kurumlar ortaya çıkmış ve imparatorluğun farklı yerlerine yayılmıştır.¹⁶⁷ Kahve *tahmishâne*de dövülmekte ve aktarlara satılmaktadır. Böylece *tahmis-i kahve mukataası* ve/veya *tahmishâne* mukataasının devlete önemli bir gelir sağlamış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁸ Bostan, başkentteki ticarî süreci şu şekilde özetler: “Kahve İstanbul’a geldiğinde önce gümrük vergisi ödeniyor, ardından esnafa satılmak üzere bir handa depolanıyordu. Aktarlar tarafından tüccardan satın alınan kahve *tahmiste* dövüldükten sonra perakendeci dükkanlarında pazarlanıyordu.”¹⁶⁹

Mühimme defterlerinde karşımıza çıkan kullanım bakımından herhangi bir karışıklık yoktur; görülen örneklerde, belki bir ikisi müstesna olmak üzere, kahvehâne bildiğimiz anlamıyla toplanılıp kahve içilen yer manasına gelmektedir. Sicillerde de kahvehâne bu anlamda mı kullanılmıştır yoksa perakende kuru kahve ticareti yapılan yer olarak da mı kullanılmaktadır? Bu konuda genelleme yapmak mümkün olmadığı için her vakanın kendi içinde bağımsız olarak değerlendirilmesi gerektiği açıktır; ancak her vakada mekânla ilgili detaylı bilgi verilmemiş olduğunu da hatırlamak gerekir. Bu iki mekân arasındaki fark önemlidir; zira yukarıda üzerinde durulduğu gibi, toplanılan yer olan kahvehâneler kapatılmış, ancak kahve ticareti, tütün ticaretinden farklı olarak tamamen yasaklanmamıştır. Dolayısıyla kahvehânelerin en sıkı biçimde denetlendiği dönemde bile, kuru kahve satan yerlerin açık kalmış olacağı tahmin edilebilir. Evini meyhâneye çeviren kişilere dair örnekler dikkate alındığında, kuru kahvecinin de bir tür “merdiven altı kahvesi” işletme potansiyeli olabilir, dolayısıyla perakende kahve satılan yerler de dönemsel olarak şüpheli mekânlar hâline gelmiş olabilir.

¹⁶⁶ PARLATIR, 2006, s. 1613. Kaynaklarda dikkati çekmemekle beraber sözlükte *tahmisçi* kelimesinin de benzer anlamda kullanıldığını belirtmek gerekir.

¹⁶⁷ ÇİFTÇİ, 2005, 854.

¹⁶⁸ ÇİFTÇİ, 2005, 854.

¹⁶⁹ BOSTAN, 2001, s. 204.

Kahvehâne mekânının niteliği açısından İstanbul'da da benzer bir durumun sözü konusu olduğunu belirtmek gerekir. İstanbul'da bulunan Hazreti Şeyh Vefa Vakfının gelirleri arasında 1632-1635 tarihleri arasında bir kahvehâneden ve bir bozahâneden elde edilen kiranın da zikredilmesi bu bakımdan ilginç bir detaydır.¹⁷⁰ Yine Sadrazam Mehmed Paşa Vakfının gelirleri arasında bir kahvehânenin aylık kira gelirleri zikredilmiştir.¹⁷¹ IV. Murad'ın kahvehânelerin kapatılmasına dair 1633'te ferman verdiği hatırlanacak olursa, Hazreti Şeyh Vefa Vakfı'nın 1634 ve 1635 tarihli gelirleri arasında kahvehâne kirasının nasıl yer alabildiği önemli bir sorudur. Burada akla ilk gelen, fiilen özgülenme amacı değiştirilmiş olan kahvehânenin bu durumunun vakıf kaydına yansıtılmamış olmasıdır. İkinci ihtimal ise dükkânın 1634 ve 1635 tarihlerinde kahvehâne olarak işletilmeye devam edilmesi ve bunun gözden kaçmış olmasıdır. Bir diğer ihtimal kahvehâne kelimesi ile kast edilen mekânın kuru kahve satılan yer olabileceğidir. Son olarak, vakfa tâbi kahvehânenin yukarıda Eyüb kadısı ve subaşı tarafından kapatılan mekânlardan farklı bir mahallede olduğu düşünülebilir.¹⁷²

Ayntâb'da incelenen ilk defter, yüzyıl başındaki olayları içermektedir. Bu dönemde Ayntâb'ta kahvehâne işletmesini konu alan üç vaka dikkati çekmektedir. İlk örnekte Ali Çelebi'nin Osman'a bir yıllığına kahvehâne kiraladığına dair bir sözleşmeyi kayda geçirilmiştir.¹⁷³ Metinde "Hacı İsa pazarında olan kahvehâne" ifadesi kullanılmıştır.¹⁷⁴ Aynı defterde bir kahvehânenin %50 hissesi satım sözleşmesine konu olmuştur; bu kahvehâne de "bir tarafı tarik-i amm ve bir tarafı Abbas evi ve bir tarafı medrese ve bir

¹⁷⁰ İstanbul Kadı Sicilleri 47, Evkaf Muhasebesi 1 Numaralı Sicil (1042-1044/1632-1635), (haz. Coşkun Yılmaz), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, 2019, s. 355.

¹⁷¹ Evkaf Muhasebesi 1 Numaralı Sicil, s. 297.

¹⁷² Bu iki kaydın alındığı sicil, Evkaf Muhasebesi Sicili, daha özel nitelikte bir defterdir. Bu mahkeme İstanbul'a has özel bir tür ihtisas mahkemesi olarak nitelendirilmiştir. Sicilde diğer defterlerden farklı olarak hüccet ve fermanlar yer almamakta, yalnız İstanbul vakıflarının muhasebe kayıtları görülmektedir. Dolayısıyla sicilde geçen vakıfların akarlarının bulunduğu dükkanlar, İstanbul'da farklı alanlara yayılmış olabilirler; makalede dikkate alınan iki olayda da vakıflar için İstanbul'da ifadesi kullanılmıştır. bkz. **Evkaf Muhasebesi 1 Numaralı Sicil**, s. 19. Bilindiği üzere İstanbul şehrinde İstanbul, Eyüb, Üsküdar, Galata olarak dört farklı kadılık mevcuttu. bkz. İPŞİRLİ, Mehmet, "İstanbul Kadılığı", **DİA**, Cilt: 23, 2001, (305-307), s. 305.

¹⁷³ ÇAM, Cuma, **11 Numaralı Ayntâb Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1017/M. 1608-1609)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 78.

¹⁷⁴ ÇAM, **2008**, s. 78.

tarafı ekmekçi fırını ile mahdûd olan bir bâb kahvehânesinin nısfı ve kahvenin kurbunda vaki (h)avlunun nısfı¹⁷⁵ ifadeleriyle tanımlanmaktadır. Kahvenin medreseye yakınlığı, içinde bir (h)avlu bulunması mekânın toplanıp kahve içmeye uygun bir yer olduğunu düşündürse de bu da tam anlamıyla açık bir ifade sayılmaz. Sicil defterindeki bu iki kayıta tarih yer almaz; ancak üçüncü bir kayıta bazı bezestan dükkânlarının kahvehâneye çevrildiği belirtilir, bu metin söz konusu kahvehânenin inşası sırasında harcanan para ve alınan borç düzenlenmiştir. Metinde harcamaların Gurre-i Şevval 1017/8 Ocak 1609 tarihine kadar devam ettiği belirtilmektedir.¹⁷⁶ Bu üç metnin en azından ilk ikisinde kahvehâne kelimesinin kahve içilen yer için kullanılmış olması mümkündür. Bu nedenle kahvehâne işletmenin yüzyıl başında Ayntâb'da yasal kabul edildiği iddia edilebilir. En azından bu defterde kahvehânenin kapatılmasına sebep olabilecek herhangi bir şikâyet kayda geçmemiştir; bu durum şikâyetin olmadığını göstermez, sadece sicilde böyle bir kayıt yer almamaktadır.

Ayntâb'da kronolojik açıdan bir sonraki sicil defterinde görülen ilk metinde doğrudan kahvehânedan bahsedilmez, borca karşı yapılan bir sözleşme söz konusudur. H. 10 Şevval 1027/30 Eylül 1618 tarihinde Yusuf ibn Abdi isimli kişi, Hacı Ali ibn Bekdaş ile birlikte kadı huzuruna çıkmış ve Hacı Ali'den 50 kuruş borç aldığını belirtmiştir. Bu borcun ödenmesi için bulunan çare Yusuf'un Hacı Ali'nin yanında iki sene kahvecilik yapmak üzere söz vermesidir.¹⁷⁷ Bu bağlamda Hacı Ali'nin evine sırf kahve yapmak için birisini almış olması düşünülemez; dolayısıyla Yusuf Hacı Ali adına kahve ticareti yapmış olabilir. Aynı defterde bir diğer vakada ise bu sefer bir vakfın işletilmesiyle ilgili bir kayıt söz konusudur. Ilgın'da bulunan Kara Mustafa Paşa'nın mütevellileri, vakfın harabe haline gelmiş ve gelir getirmeyen arazisi üzerinde kahvehâne inşa edilmesini onaylamışlardır, böylece kahvehâneyi işleten Hacı Mehmed'den kira almak mümkün olacaktır.¹⁷⁸ Görüldüğü üzere 1618 tarihinde mühimme defterlerinde

¹⁷⁵ ÇAM, 2008, s. 82.

¹⁷⁶ ÇAM, 2008, s. 120.

¹⁷⁷ ARIKAN, Melahat, **12 Numaralı Ayntâb Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (H. 1027-1028/M. 1618-1619, s. 105-204.)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 44. Transkripsiyonda “iki sene kahvecilik eylemek üzere kul eyledik” olarak yazılan ifadenin kavı eyledik/sözleştik olması gerektiği tahmin edilmektedir.

¹⁷⁸ ARIKAN, 2017, s. 162-163.

görülen bazı emirlerde kahvehânelerin *fesad yuvası* olarak görülüp kapatılması söz konusuysen, Ayntâb'da kahvehâne ticari bir işletme olarak kabul görebilmektedir. Bu işletmenin kahve içilen yer mi yoksa kuru kahve ticareti yapılan yer mi olduğu konusuna ise şüpheyle yaklaşmak gerektiği açıktır.

1650'lere gelindiğinde terimler açısından aynı şüphe bâki olmakla beraber, Ayntâb'da bir kahvehânenin şikâyete konu olarak kapatılmasına dair dair bir kayıt bu çalışmada incelenen şer'îye sicillerinde tespit edilememiştir. 1650-1651 yılına ait olayları bir araya getiren ilk defterde, Mustafa Paşa Vakfı'nın Ilgın'daki gelirlerini içeren kayıta kahvehâne geliri aktif olarak görülmektedir.¹⁷⁹ Aynı defterde bir borç ifasını kaydeden bir belgede borçlunun adı "Kahveci Natad" olarak görülmektedir.¹⁸⁰ Defterin ilerleyen sayfalarında Ayntâb'da kahvehâne mukataası ve kahvehânelere tâbi olan *tahmis* mukataası iki önemli gelir kalemidir.¹⁸¹

Defterde mukataa konusuna dair görülen ilk örnekte 5 Rebîyülevvel 1061/26 Şubat 1651 tarihinde verilmiş bir berat söz konusudur, ancak metindeki kopukluklar sebebiyle arzuhali gönderen ve lehine berat düzenlenen kişinin kimliği belirsizdir. Arzuhalde Ayntâb'da mevcut olan kahvehâneler mukataasından elde edilen gelirlerin, rüsum-ı duhân mukataasıyla birlikte, birkaç seneden beri hesaplanmadığı ifade edilmiştir ve mukataaların arzuhal sahibi lehine tesis edilmesi, hazineye senelik ödeme yapılması karşılığında, talep edilmiştir.¹⁸² Beratın emir bölümünde Ayntâb'ta kahvehâneler resminin "olageldüğü adet ve kanun üzere" toplanabileceği düzenlenmiştir.¹⁸³ Bu tip

¹⁷⁹ İLHAN, Okan, **20 Numaralı Ayntâb Şerîyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**, (s. 137-270) H. 1060-1061/M. 1650-1651, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 247-249.

¹⁸⁰ KARTAL, Mine, **20 Numaralı Ayntâb Şerîyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**, (H. 1060-1061/M. 1650-1651), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 98.

¹⁸¹ İLHAN, 2015, s. 203.

¹⁸² İLHAN, 2015, s. 136.

¹⁸³ "...nefs-i Ayntâbda vaki kahvehâneler rüsûmı ve rüsûm-ı duhan mezbûr tarafından olageldüğü adet ve kânûn üzere cem ve tahsil olunub hilaf-ı kânûn kimesneye zulm ve taaddî itdirilmeye ve mukataa-i mezbûre mahsub olmak üzere bin altmış bir rebiü'l-evvelinin yedinci gününden yirmi dört bin akçesi teslim-i hazine-i amirem eylemiştir ol bâbda bir ferd mani ve dafî olmaya şöyle bileler alâmet-i şerîfe itimad kılalar tahrîren fî el- yevmü'l-hamis min şehri-i rebiü'l-evvel sene ihdâ ve sittîn ve elf." bkz. İLHAN, 2015, s. 136:

atıfların istisnai nitelikte olmadığını belirtmek gerekir. Bu metnin hemen akabinde, Halep gümrüğüne tâbi olduğu ifade edilen Ayntâb kahve tahmisinin Yeniçeri Ocağı'na mensup Halil'e, 1061 senesi için verilmiş olduğuna dair bir belge mevcuttur. Halil'in elinde Halep gümrüğü mukataası emini tarafından düzenlenmiş bir temessük vardır ve bu temessük uyarınca tahsis edilen gelirleri kullanabilmesi için Halep ve Ayntâb kadılarının gerekli özeni göstermeleri beklenmektedir.¹⁸⁴ Bu emirde de yine örf-adet hukukuna atıfta bulunulmuştur.¹⁸⁵ Merkez tarafından düzenlenen bu metinlerde Ayntâb'daki kadimden beri süregiden örf-adetin dikkate alınması gerektiğinin açıkça zikredilmesi Osmanlı hukuku bakımından örf-adet hukukunun önemini gösteren bir husustur. Aynı belgelerde kullanılan *kanun üzere* ifadesiyle bu hususta örfi hukukun da dikkate alınması gerektiği açıkça zikredilmiştir. Acaba farklı bölgelerin şer'îye sicillerinde kahvehânedan alınan resimler konusunda buna benzer ifadeler görmek mümkün müdür? Bu konu da daha fazla üzerinde durulabilecek ve karşılaştırmaya ihtiyaç duyan meseleler arasındadır. Yine de imparatorluk topraklarına girdikten ve yayıldıktan kısa bir süre sonra ulemâ tarafından Müslüman için mekruh olup olmadığı tartışılan kahvenin ticaretinden ve kahvehânelerden örf-adete ve örf'e göre vergi alınabileceği ifadesi dikkate değer bir meseledir.

Kahvehâne resmiyle *tahmishâne* mukataasının farklı kavramlar olduğu tahmin edilebilir. Nitekim Ayntâb şer'îye sicilinde kahve ile ilgili olarak *bac-ı kahve, rüsûm-ı kahvehâne*¹⁸⁶ gibi vergi kalemleri zikredilmiştir. Kahvehâne ve tahmis mukataasıyla ilgili, yukarıdaki iki metinle bağlantılı çeşitli belgeler görülmektedir; bu belgeler çeşitli fermanların kopyasıdır ve daha erken tarihli oldukları anlaşılmaktadır. Özetlemek gerekirse, olayda kahvehâne ve *tahmis* mukataaları birer yıllığına tahsis edilmiş olup, bu gelirleri yönetme konusunda çelişen iddiaları olan kişiler bulunduğu ve hangi berata itibar edilmesi gerektiği hakkında çeşitli sıkıntıların meydana geldiği anlaşılmaktadır. Örneğin verilen bir emirde İbrahim isimli bir kişinin, Ayntâb kahvehâne ve *duhân* mukataasına

¹⁸⁴ İLHAN, 2015, s. 137.

¹⁸⁵ "...mücebince kadîmden olageldüğü üzere zabt itdirilmek bâbında emr-i şerîfim virilmek rica eyledüğü...", bkz. İLHAN, 2015, s. 137.

¹⁸⁶ "...mutad olan tahmis ve bac-ı kahve ve rüsûm-ı kahvehane ve rüsûm bey ve duhân alınageldüğü üzere mezbûrdan mîrî için ahz ve kabz eyleyüb...", bkz. İLHAN, 2015, s. 237.

dair bir beratı hâiz olduğu iddiasıyla, Halep gümrüğünün *tahmis* mukataasını tasarrufuna engel olduğu ifade edilir.¹⁸⁷ Öte yandan İbrahim'in iddiasının tamamen yersiz olmadığı ve lehine bir yıllık berat düzenlenmiş olduğu da görülmektedir.¹⁸⁸ Ancak *tahmis* mukataasının Halep gümrük eminine tahsis edilmesi ise daha geç tarihli olmuştur, muhtemelen sorun bu nedenle çıkmaktadır. Bu karmaşık mesele aslında kahvehâne ve *tahmis* mukataalarının nasıl bir ticarî değer olduklarını göstermektedir. Bireyler bu ekonomik değer üzerinde hukukî taleplerinden vazgeçmemektedirler.

Mukataa bağlamında zikredilen kahvehâne teriminin *tahmishâne* anlamında kullanılmış olması da bir ihtimaldir, ancak o zaman şer'îye sicil defterlerinde aynı hüküm içinde *tahmis*, *tahmishâne* terimlerinin ayrı bir şekilde zikredilmesi açıklanamamaktadır. Bu durumda ikinci bir ihtimal, kahvehâne mukataasının perakende kahveciden toplanan bir gelir kalemi olabileceğidir. Her halükarda, 1650'lerde Ayntâb'da bildiğimiz anlamda kahvehânelerin mevcut olduğuna dair belirtiler de vardır; örneğin 24 Ocak 1655/16 Rebîyülevvel 1065 tarihinde Kalealtı'nda bulunan ve yasal olarak işlediği anlaşılan Mumhâne Kahvesi böyle bir yer olduğu izlenimini vermektedir.¹⁸⁹ 1660'larda da benzer bir durumun devam ettiği söylenebilir; Hacı Hasan, yine Kalealtı'nda bulunan kahvehânesini eşkıya ile birlikte bastığı gerekçesiyle Süleyman Beşe isimli bir tımar sahibi hakkında şikâyette bulunmuş, 1662 tarihinde Süleyman Beşe hapse gönderilmiştir.¹⁹⁰

Bu süreç boyunca Ayntâb'da tütün yasaklarına yaklaşım nasıl olmuştur? 1650-51 yılına dair olayların kaydını içeren bir diğer defterde bulunan ilk belgeye göre, Hacı İbn-i Eyüb vakfının gelir kalemleri arasında tütüncü dükkânı zikredilmektedir.¹⁹¹ Daha geç bir tarihe ait bir defterde ise vefat eden Es-Seyyid Hüseyin'in vârisleri arasında mal

¹⁸⁷ İLHAN, 2015, s. 202-203.

¹⁸⁸ İLHAN, 2015, s. 236-238

¹⁸⁹ ÖZHARAT, Semiha Zehra, **IV. Mehmed Döneminde Ayntâb Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1648-1687)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 190.

¹⁹⁰ ÖZHARAT, 2014, s. 177.

¹⁹¹ GÜNER, Hüsniye, **21 Numaralı Ayntâb Şer'iyye Sicil Defteri (H. 1059-1060/M. 1649-1650) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 84.

paylaşımı davası sırasında tartışılan mallardan biri de yedi buçuk kantar tütünün kime ait olacağı meselesi 29 Aralık 1683-8 Ocak 1684/Evâsıt-ı Muharrem 1095 tarihinde kayda geçmiştir.¹⁹² Bu iki olayın da temelde tütün yasaklarının zayıflamaya başladığı bir dönemde kayda geçtiği hatırlanmalıdır.

Yüzyılın ikinci yarısında kahve ve tütün ticaretinin giderek istenmeyen metadan kıymetli metaya dönüşmesinin ayrı bir göstergesi kahve ve tütün tacirlerinin *şühûdü'l-hal* kurumuna kabul edilmesidir; bilindiği üzere *şühûdü'l-hal* kadı mahkemesinde bir tür gözlemci konumunda yer alan ve mahkemenin hukuk kurallarına uygun tesis edilip edilmediğini izleyen kişilere denir. Karar yetkileri yoktur ama yaptıkları görevin hukukî anlamda önem teşkil ettiği de açıktır ve genelde şehrin ileri gelenlerinden seçilirler.¹⁹³ Ayntâb'da Tütüncü Ali isimli bir kişi ise *şühûdü'l-hal* olarak kayda geçmiştir.¹⁹⁴ Yine Ayntâb'ta bu sefer 13 Kasım 1683/22 Zilkade 1094 tarihinde Mustafa Beşe tütüncü *şühûdü'l-hal*dir.¹⁹⁵ 1683'te bir kahveci¹⁹⁶; 21 Eylül 1696 tarihinde Kahveci Kasım Beşe yine Ayntâb'da *şühûdü'l-hal*dir.¹⁹⁷ İstanbul'da da benzer bir durum ortaya çıkar; 1680 tarihinde Kahveci Mahmud Bey,¹⁹⁸ 1686 tarihinde ise Kahveci El-Hac Mahmud¹⁹⁹ *şühûdü'l-hal* olarak kaydedilmişlerdir. Yüzyılın ilk yarısında ekimi dahi yasaklanan bir meta olan tütünün ticaretini yapan kişilerin yüzyılın ikinci yarısında *şühûdü'l-hal* içinde

¹⁹² BAŞ, Gülcan, **35 Numaralı Ayntâb Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**, H. 1094-1095/M. 1682-1683, (s. 146-288), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 43-44.

¹⁹³ AYDIN, 2012, s. 84-85.

¹⁹⁴ GÜNER, 2006, s. 459.

¹⁹⁵ AKSOY, Perihan, **35 Numaralı Ayntâb Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**, H. 1094-1095/M. 1682-1683, (s. 1-145), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 439.

¹⁹⁶ AKSOY, 2018, s. 369.

¹⁹⁷ TOĞRUL, Neşe, **129 Numaralı Ayntâb Şerhiye Sicilinin (H. 1061, 1108, 1142/M. 1650, 1696, 1729) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 87.

¹⁹⁸ **İstanbul Kadı Sicilleri 31, Eyüp Mahkemesi (Havass-ı Refia) 90 Numaralı Sicil (1090-1091/1679-1680)**, (haz. Coşkun Yılmaz), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 319.

¹⁹⁹ **İstanbul Kadı Sicilleri 19, Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (1096-1-1097/1685-1686)**, (haz. Coşkun Yılmaz) Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 112.

yer almaları bu tacirlerin saygın kişiler olarak kabul edildiklerine dair sosyal bir gösterge olarak kabul edilebilir. Yine bu durum o dönemde tütün ticaretinin serbest olduğunun da kesin bir göstergesi olmalıdır. Her halükârda bu iddianın destek kazanması için *şühûdü'l-hal* olabilen kişilerin meslekî, ekonomik ve sosyal aidiyetlerine dair daha fazla bilgiye ihtiyaç duyulduğu açıktır. Kahveci, tütüncü gibi kişiler, acaba her dönemde ve imparatorluğun her yerinde *şühûdü'l-hal* olabilmiş midir? Kimlerin *şühûdü'l-hal* olabildiği sorusu, kadı üzerinde bir tür kontrol gerçekleştirilmesi beklenen bu kişilerin sosyal ve ekonomik aidiyetlerini belirlemek bakımından önem teşkil etmektedir.

SONUÇ

Çeviriyazısı hazırlanmış kaynaklardan yola çıkarak hazırlanan bu çalışmada değerlendirilmemiş bazı arşiv kaynaklarının, makalede ulaşılan belli başlı sonuçları etkileyebileceği en başta vurgulanması gereken bir husustur.²⁰⁰ Örneğin Ayntâb mahkemesinde 1620-1650 yılları arasında kayda geçmiş vakaların dikkate alınması, çalışmada elde edilen sonuçları tamamen değiştirebilir. Yine çeviriyazısı olmayan mühimme defterlerinde farklı bir yorum yapmayı gerektirecek -örneğin Ayntâb'da kahvehânelerin şikâyete konu edildiği- bir belgeyle karşılaşmak mümkün olabilir. Kahvehâne resminin ve *tahmis* mukataasının alınması muhakkak ki sadece Ayntâb'a özgü bir durum değildir; ancak merkezden düzenlenip kadıya yollanan fermanla bu vergilerin örf-adete dayanan uygulamalar olduğunun belirtilmesi dikkat çekicidir; belki bu durumun da ne derece yaygın olduğu kontrol edilmelidir. *Tahmis-tahmishâne* mukataası da bu bağlamda ayrı bir çalışmayı hak etmektedir. Kahvehâne kelimesiyle kastedilen mekânın ne olduğu konusunda da dikkatli olunması gerekmektedir.

Makalede dikkate alınan farklı kaynaklardan ve literatürden tespit edilebildiği kadarıyla kahvehânelerin kapatılması ve tütün yasaklarının uygulanması ağırlıklı olarak ferman ve fetvalar yoluyla düzenlenmiştir. Bu ferman ve fetvaların düzenlenmesinin arka planında yatan hukukî gerekçeyi ise sadece muhafazakâr fikirlerin yükselmesiyle açıklamak mümkün gözükmemektedir; daha doğrusu 17. yüzyıl muhafazakârlığı,

²⁰⁰ bkz. yukarıda dipnot *.

yasakların uygulanmasında tek başına yeterli bir itici güç olarak tanımlanmamalıdır. Kahve ve tütün Osmanlı toplumunda yaygın bir biçimde tüketilen ürünlerdir. Nitekim mühimme defterlerinde ve sicillerde kahvehânelere ve tütün tüketimine dair meselelerin sık sık ortaya çıkması da bu alışkanlığı ortaya koymaktadır; yasaklar bazı alışkanlıkların sürdürülmesine engel olmamaktadır. Yasağa rağmen kahvehâneler açılmakta ve insanlar orada toplanmaya devam etmektedir. Yine yasaklara rağmen tütün üretimi ve tütüne olan talep sürmektedir. 17. yüzyılda gerek kahve gerek tütün üzerine dinî tartışmalar devam ederken Kâtib Çelebi gibi daha ılımlı denebilecek düşünürlerin ifade ettiği²⁰¹ gibi, yasakların genel olarak bir etkisinin olmadığı düşünülebilir. Kâtib Çelebi'nin bu tip ürünlerin kullanımının tamamen yasaklanması veya evlerin basılması gibi eylemleri onaylamadığı da anlaşılmaktadır. Yazarın ilginç denebilecek bir önerisi mahreme karışılmaması ancak tütün gibi ürünlerin otorite karşısında tüketilmemesidir.²⁰² Mühimme defterlerinde görüldüğü kadarıyla halkın bu konudaki tepkisi de ikiye ayrılmaktadır: Bir grup kahvehânelerdeki ve diğer kamusal alanlardaki topluşma, tütün tüketimi vb. olaylardan rahatsızken diğer grup bu mekânlarda bir araya gelmektedir. Kahvehâne müdavimlerinin de neticede halkın bir parçası olduğuna ve hepsinin suç işlemeye müsait kişiler olmayabileceği ihtimaline dikkat etmek gerekir. Bu durum halkın kamu düzenini nasıl algıladığı bakımından önem teşkil etmektedir. Nitekim ulemâ içinde dahi tütün ve kahve tüketimine dair farklı fikirler ifade edilmiştir.

18. yüzyılda Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (1743) de açıkça kahveyi helâl kabul ettiği bir fetvası bulunmaktadır.²⁰³ Bu fetvanın 16. ve 17. yüzyılda kahve konusunda kesin bir görüş bildirmeyen örneklerden farklı olduğu açıktır. 17. yüzyıl sonuna doğru kahvehâne ve tütün konusunda yasaklamaktan ziyade kontrol etmek ve vergi almak eğiliminin yükseldiği anlaşılmaktadır; nitekim Ayntâb'daki kahvehâne ve *tahmis* mukataası da bu eğilimin bir göstergesi olmalıdır. Avrupa pazarından kahveye olan talep de Osmanlı Devleti için önemli bir kazanç kapısı kaynağıydı; bu nedenle kahve

²⁰¹ KÂTİB ÇELEBİ, 2008, s. 39.

²⁰² KÂTİB ÇELEBİ, 2008, s. 39-40.

²⁰³ “Hâlen bilâd-ı İslâmiye’de beyne’l-müslimin istimali şâyi olan kahvenin şüribü helâl midir haram mıdır? el-cevab: Helâldir.” bkz. ŞEYHÜLİSLÂM YENİŞEHİRLİ ABDULLAH EFENDİ, **Behçetü’l-Fetava**, (haz. Süleyman Kaya, vd.), Klasik Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 581.

tacirinin yerli elit seviyesine ulaşması çok da garip değildir.²⁰⁴ Öte yandan, mühimme defterlerinin gösterdiği gibi, yasağın tekrar ortaya çıkması için bir kıvılcım yeterliydi. Benzer şekilde, halkın farklı bir eğilim göstermesi, nispeten kahve ve tütüne daha tepkili olması farklı sonuç doğurabilmektedir. Örneğin Grehan, Kahire’de Nisan 1699 tarihinde Kuzey Afrikalı hacıların tütün içenlere saldırdığı olaydan bahseder.²⁰⁵

Merkezde hazırlanan emirlerle yasakların düzenlenmesi ve yerel bir mahkemede yasakların uygulanması arasında farklılıkları, sınırlı kaynakla değerlendirmeyi deneyen bu makalede ortaya çıkan bir sonuç, kahvehânelerin kapatılması ilgili diğer çalışmalarda da belirtilmiş olduğu üzere, yasağın en sıkı haliyle İstanbul ve iç çeper denebilecek vilayetlerde uygulanmış olabileceğidir. Kahvehânelerin kapatılmasına dair dönemseller olarak fermanlar düzenlenmiş ancak bu mekânlar İstanbul ve Bursa gibi bazı örnekler dışında daha ziyade şikâyet üzerine kapatılmış gibidir; bazı metinlerde bu durumun, yani kahvehânelerin yasağa rağmen açık kalmasının, görevlilerin ihmali sebebiyle meydana geldiği üzerinde durulmuştur. İstanbul’da yapılarına benzer, kapatılan kahvelerin listesinin tutulması örneğine benzer bir örnek, Ayntâb’da (veya diğer kazalarda) görülmüş müdür, bunun ayrıca araştırılması gerekir.

Tütün ise yüzyılın ilk yarısında genel bir biçimde yasaklanmışken 1650’lerden itibaren daha ziyade tütünün aleni olarak tüketiminin hukuken sorun teşkil ettiği görülmektedir. En azından bu makalede örnek verilen şikâyetler bu yöndedir. Kahve açısından ise en baştan beri böyle bir ayırımın olduğu söylenebilir; kahve başlı başına yasak bir meta değildi. Dolayısıyla ticaretinin yasaklanması da söz konusu olmamıştır. Kahvehânelerde içki ve tütün içmek, *fesad* çıkarmak gibi eylemler ise bu mekânları hedef haline getiren gerekçelerdi. Kahvehânelerin 18. ve 19. yüzyıllarda dahi zaman zaman kapatıldığı görülmüştür, gerekçe yine kahvehânelerde huzursuzluk çıkması olarak kayda geçmiştir.²⁰⁶ Devletin ve bazen halkın gözünde kahvehâne kamu düzeninin bozulmasına

²⁰⁴ GENÇ, Mehmet, “Contrôle et taxation du commerce du café dans L’Empire ottoman fin XVIIe-première moitié du XVIIIe siècle”, **Le commerce du café avant l’ère des plantations coloniales espaces, réseaux, sociétés (XVe-XIXe siècle)**, (der. Michel Tuchscherer), Institut français d’archéologie orientale, Kahire, 2001, (s. 161-179), s. 161-162.

²⁰⁵ GREHAN, 2006, s. 1352.

²⁰⁶ YAŞAR, 2018, s. 51.

sebepl olabilecek kişilerin toplandığı ve rahatsızlık vermeye müsait mekânlar olabilmektedirler. Bugün kamu düzeninin bir parçası olarak algılanan meseleler, Osmanlı terminolojisinde *fisk*, *fitne*, *fücür*, *fesad* gibi kelimelerle tanımlanmaktaydı. Kur'an'da da geçen bu kavramlar, Osmanlı kamu düzeninin günümüz anlamıyla kamu düzeninden daha geniş bir biçimde din ve ahlakla kurallarıyla birlikte değerlendirilmesi gereken bir bütün olduğunu gösterir.

Resmî belgelerde kayda geçmiş meselelerin gerçeği ne kadar yansıttığı her zaman bir tartışma konusudur. Huzursuzluk çıkardığı düşünölen faaliyetlerin neler olduğu da bu bakımdan önem ihtiva eder: Günümüzde entelektöel bir hobi olarak görölen satranç oyununun Ebussuud'un fetvasında nasıl değerlendirilmiş olduğu dikkate alınırsa, bu mesele daha belirgin bir biçimde yerine oturmaktadır. Kahvehânelerin içinde yükselen potansiyel muhalefeti de içerebilecek olan *fesadın* niteliğini kestirmek ise maalesef mümkün değildir, en azından 19. yüzyıl öncesi dönemin sözlü költürü için durum bu şekildedir. Yine de 18. ve 19. yüzyıllar boyunca kahvehânelerin kamusal bir alan olarak fikirlerin paylaşıldığı ve bazen şüpheli kişileri de kendine çektiği dolayısıyla hedef olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Yayınlanmış arşiv belgeleri:

- 3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560, (haz. Nezihi Ayhut, vd.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993.
- 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), (haz. Hacı Osman Yıldırım, vd.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994.
- 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), Cilt: 2, (haz. Hacı Osman Yıldırım, vd.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995.
- 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618), (haz. Hacı Osman Yıldırım, vd.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2000.
- 85 Numaralı Mühimme Defteri, (1040-1041(1042)/1630-1631(1632), (haz. Hacı Osman Yıldırım, vd.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002.

İstanbul Kadı Sicilleri 19, Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (1096-1-1097/1685-1686), (haz. Coşkun Yılmaz), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezî (İSAM) Yayınevi, İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri 23, Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (1020-1053-1612-1643), (haz. Coşkun Yılmaz), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezî (İSAM), İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri 31, Eyüp Mahkemesi (Havass-ı Refia) 90 Numaralı Sicil (1090-1091/1679-1680), İstanbul Kültür AŞ ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezî (İSAM), İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri 47, Evkaf Muhasebesi 1 Numaralı Sicil (1042-1044/1632-1635), (haz. Coşkun Yılmaz), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, 2019.

Eserler:

AHMED ER-RUMÎ AKHİSÂRÎ, **Tütün İçmek Haram mıdır? Bir Osmanlı Risalesi**, (haz. Yahya Michot), (çev. Ayşen Anadol vd.), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, Cilt: 4, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, Cilt: 8, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.

AKSOY, Perihan, **35 Numaralı Ayntâb Şeriyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, H. 1094-1095/M. 1682-1683, (s. 1-145)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

ALAN, Ercan, **95 Numaralı Mühimme Defteri, Tahlil, Transkripsiyon ve Özet**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008.

ARIKAN, Melahat, **12 Numaralı Ayntâb Şeriyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (H. 1027-1028/M. 1618-1619, s. 105-204.)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

AVCI, Mustafa, **Osmanlı Ceza Hukuku I: Genel Hükümler**, 3. Bs., Adalet Yayınevi, Ankara, 2018.

AVCI, Mustafa, **Osmanlı Ceza Hukuku II: Özel Hükümler**, 3. Bs., Adalet Yayınevi, Ankara, 2018.

AYDIN, Mehmet Akif, **Türk Hukuk Tarihi**, 9. Bs., Beta Yayınları, İstanbul, 2012.

AYDIN, Mehmet Akif, "Türk Hukuk Tarihi ve Tarihçiliği", **Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet**, 2. Bs., Klasik Yayınevi, İstanbul, 2017, (131-148).

- BAER, Marc David, **IV. Mehmed Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih**, (çev. Ahmet Fethi), Hil Yayınları, İstanbul, 2010.
- BAKTIR, Mustafa, "İçki", **DİA**, Cilt: 21, 2000, (458-462).
- BARKAN, Ömer Lütfü "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, (725-288), s. 730. (İlk yayın yeri: **Ülkü**, Yıl: 1937, Cilt: 9, Sayı: 49, (33-48).)
- BAŞ, Gülcan, **35 Numaralı Ayntâb Şerriye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**, **H. 1094-1095/M. 1682-1683**, (s. 146-288), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- BİLKAN, Ali Fuat, **Fakihler ve Sofular Kavgası 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivasiler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- BOSTAN, İdris, "Kahve", **DİA**, Cilt: 24, 2001, (s. 202-205).
- BOSTAN, İdris, 2019, **Osmanlı Deniz Ticareti**, Küre Yayınları, İstanbul, 2019.
- BOZKURT, Nebi, "Eğlence", **DİA**, Cilt: 10, 1994, (483-488).
- CENGİZ, Osman, **16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinin Kaynakları Çivizâde-Ebussuud-Birgivi**, Ketebe Yayınevi, İstanbul, 2019.
- CEVİZ, Nurettin, "Kahvenin İslâm Dünyasına Girişi ve Arap Edebiyatında Ele Alınışı", **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 2004, No: 18, (343-356).
- CİN, Halil/AKYILMAZ, Gül, **Türk Hukuk Tarihi**, Sayram Yayınları, Konya, 2009.
- ÇAĞRICI, Mustafa, "Fitne", **DİA**, Cilt: 13, 1996, (156-159),
- ÇAĞRICI, Mustafa, "Mâlâyâni", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 27, 2003, (s. 480-481).
- ÇAM, Cuma, **11 Numaralı Ayntâb Şerriye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1017/M. 1608-1609)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- ÇAVUŞOĞLU, Semiramis, **The Kadızadeli Movement: An Attempt of Şariat-Minded Reform in the Ottoman Empire**, yayınlanmamış doktora tezi, Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Araştırmaları Enstitüsü, 1990.
- ÇAVUŞOĞLU, Semiramis, "Kadızâdeliler", **DİA**, Cilt: 24, 2001, (100-102).
- ÇELİK, Abdülvahit, **97 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu Hicri 1090-1092-Miladi 1679-1681**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

- ÇİFTÇİ, Cafer, “Osmanlı’da Kahve ve Bursa Kahvehâneleri”, **Uludağ Üniversitesi II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Cilt: 3, Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü Kültür Sanat Kurulu Yayınları, Bursa, 2005, (853-870).
- DÜZDAĞ, Ertuğrul, **Şeyhülİslâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.
- ELİAÇIK, Muhittin, “Şeyhülİslâm Bostanzâde Mehmed Efendi ve Nazmen Verilmiş Fetvaları”, **Turkish Studies-International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Yıl: 2012, Cilt: 7, Sayı: 4, (s. 35-50).
- ESİN, Ulviyenur Pakize, **97 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu Hicri 1090-1092-Miladi 1679-1681**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2009.
- EVLİYÂ ÇELEBİ B. DERVİŞ MEHEMMED ZİLLÎ, **Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap**, (haz. Robert Dankoff vd.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- FERGUSON, Heather, **The Proper Order of Things Language, Power, and Law in Ottoman Administrative Discourses**, Stanford University Press, California, 2018, s. 14-15.
- GEDİKLİ, Fethi, “Osmanlı Mahkemesinde Fetva Kullanımı ve Fetva Kaza İlişkisi”, **Osmanlı Hukukunda Fetva**, (der. Süleyman Kaya vd.), Klasik Yayınevi, İstanbul, 2018, (201-226).
- GENÇ, Mehmet, “Contrôle et taxation du commerce du café dans L’Empire ottoman fien XVIIe-premiere moitié du XVIIIe siecle”, **Le commerce du café avant l’ere des plantations coloniales espaces, réseaux, sociétés (XVe-XIXe siecle)**, (der. Michel Tuchscherer), Institut français d’archéologie orientale, Kahire, 2001, (s. 161-179).
- GÖÇMEN, Muammer, “Üstüvânî Mehmed Efendi”, **DİA**, Cilt: 42, 2012, (s. 396-397).
- GREHAN, James “Smoking in early Modern Sociability: The Great Tobacco Debate in Ottoman Middle East (Seventeenth to Eighteenth Centuries)”, **American Historical Review**, Yıl: 2006, Cilt: 111, Sayı: 5, (s. 1352-1377).
- GÜNER, Hüsniye, **21 Numaralı Ayntâb Şeriyye Sicil Defteri (H. 1059-1060/M. 1649-1650) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- HATTOX, Ralph S., **Coffee and Coffehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East**, 3. Basım, University of Washington Press, Washington, 1996.
- İLHAN, Okan, **20 Numaralı Ayntâb Şeriyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (s. 137-270) H. 1060-1061/M. 1650-1651**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- İNALCIK, Halil, Kanunnâme, **DİA**, Cilt: 24, 2001, (333-337).
- İNALCIK, Halil, “Türk-İslâm Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği”, **Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet**, 3. Bs., Kronik Yayıncılık, İstanbul, 2016, (31-46).

- İPŞİRLİ, Mehmet, “İstanbul Kadılığı”, **DİA**, Cilt: 23, 2001, (305-307).
- İPŞİRLİ, MEHMET, “Naîmâ”, **DİA**, Cilt: 32, 2006, (316-318).
- KALAYCI, Mehmet/ÖZTÜRK, Eyüp, “18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin: Ebu Sehl Numan Efendi ve Tahlilu’d-Duhân Adlı Risalesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 2017, Cilt: 58, Sayı: 1, (1-45).
- KARACA, Müjge **94 Numaralı Mühimme Defteri’nin Özetli Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- KARTAL, Mine, **20 Numaralı Ayntâb Şeriyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**, (H. 1060-1061/M. 1650-1651), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- KÂTİB ÇELEBİ, **Mizanü’l-Hakk fi İhtiyari’l-Ehakk**, (haz. Orhan Şaik Gökyay), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008.
- KAYTAZ, Fatma, **88 Numaralı Mühimme Defteri, Transkripsiyon ve Özet**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006.
- KERMELİ, Evgenia, “The Tobacco Controversy in Early Modern Ottoman Christian and Muslim Discourse”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 2014, Cilt: 21, (121-135).
- KESKİNTAŞ, Orhan, **Osmanlı Siyasetnâmelerinde Adalet, Ahlak ve Nizam Üzerine Bir İnceleme**, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2017.
- KOCA, Ferhat, “Haram”, **DİA**, Cilt: 16, 1997, (100-104).
- KOCA, Ferhat, “Mekruh”, **DİA**, Cilt: 28, 2003, (s. 581-583).
- KÖSE, Ömer Faruk, **The Fatwa Collection of an Ottoman Provincial Mufti, Vâni Mehmed Efendi (d. 1685)**, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- KUTLUER, İlhan, “Fesad”, **DİA**, Cilt: 12, 1995, (421-422).
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., **Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)**, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul, 1994.
- MANDAVİLLE, John E., “Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğu’nda Para Vakfı Tartışması”, (çev. Fethi Gedikli), **Türkiye Günlüğü**, Yıl: 1998, Sayı: 51, s. 129-144.
- MARTI, Huriye, **Birgivi Mehmed Efendi**, 2. Bs., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011.

- MATTHEE, Rudi, “Coffee in Safavid Iran: Commerce and Consumption”, **JESHO**, Yıl: 1994, Cilt: 37, Sayı: 1, (s. 1-32).
- MİCHOT, Yahya, “Anadolu’nun Unutulmuş Püriteni”, Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî, **Tütün İçmek Haram mıdır? Bir Osmanlı Risalesi**, (haz. Yahya Michot), (çev. Ayşen Anadol vd.), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015, (s. 15-48).
- MİLLER, Ruth, “The Legal History of the Ottoman Empire”, **The History Compass**, Yıl: 2008, Cilt: 6, Sayı: 1, (286-296).
- MOHAMMED AKRAM NADWÎ, “Sunuş”, **Tütün İçmek Haram mıdır? Bir Osmanlı Risalesi, Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî**, (haz. Yahya Michot), (çev. Ayşen Anadol vd.), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015, (s. 7-11).
- NAİMÂ MUSTAFA EFENDÎ, **Tarih-i Naîmâ**, Cilt: 2, (haz. Mehmet İpşirli), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.
- NAİMÂ MUSTAFA EFENDÎ, **Tarih-i Naîmâ**, Cilt 4, (haz. Mehmet İpşirli), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.
- NARİN, İsmail, “Akdağlı Mustafa B. Ali Amâsî ve Sigaranın Hükmü Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 2018, Sayı: 74, (185-204).
- OKUR, Kaşif Hamdi, “17. Yüzyıl Osmanlı Fıkıhçılarının Nevazile Yönelik Fikhî Argümantasyonu (Mehmed Fikhî el-Aynî ve Risâletü’-d-Duhân ve’l-Kahve Örneği)”, **Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası Sempozyum Tebliğleri**, (der. Hidayet Aydar vd.), Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, (381-393).
- OSMANAĞAOĞLU, Cihan, “Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Zina Suçu ve Cezası”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Yıl: 2008, Cilt: 66, Sayı: 1, (109-178).
- ÖZEN, Şükrü, “Tütün”, **DİA**, Cilt: 42, 2012, (5-9).
- ÖZHARAT, Semiha Zehra, **IV. Mehmed Döneminde Ayntâb Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1648-1687)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- PEÇEVÎ İBRAHİM EFENDÎ, **Peçevî Tarihi**, Cilt: 1, (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- PEIRCE, Leslie, **Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı’da Ayntâb Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet**, (çev. Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- RAŞİD MEHMED EFENDÎ/ÇELEBİZÂDE İSMAİL ASİM EFENDÎ, **Tarih-i Raşid ve Zeyli** 1. Cilt, (haz. Abdülkadir Özcan vd.), Klasik Yayınevi, İstanbul, 2013.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Askerî”, **DİA**, Cilt: 3, 1991, (488-489).

- SAKAOĞLU, Necdet, “XVII. Yüzyılda Tütün Haram İçenler İdamlık ve Cehennemlikti”, **Ehlikeyfin Kitabı**, (der. Fatih Tıġlı), Kitabevi, İstanbul, 2004, (285-300).
- SARAÇGİL, Ayşe, “Generi Voluttuari e Ragon di Stato: Politiche Repressive del Consumo di Vino, Caffè e Tabacco nell’Impero Ottomano nei Secc. XVI e XVII”, **Turcica**, Yıl: 1996, Cilt: 28, (163-194).
- SARİYANNİS, Marinos, **A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century**, Leiden, Brill, 2019.
- ŞEYHÜLİSLÂM EBUSSUUD EFENDİ, **Ma‘rûzât**, (haz. Pehlül Düzenli), Klasik Yayınları, İstanbul, 2013.
- ŞEYHÜLİSLÂM YENİŞEHİRLİ ABDULLAH EFENDİ, **Behçetü’l-Fetava**, (haz. Süleyman Kaya, vd.), Klasik Yayınevi, İstanbul, 2011.
- SOLAKZÂDE MEHMED HEMDEMÎ, **Tarih-i Solakzâde**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, h. 1297/1879.
- ŞEKER, Mehmet, **Gelibolulu Mustafa Ali ve Mevâidü’n-Nefais fî Kavâidi’l-Mecâlis**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- TOĞRUL, Neşe, **129 Numaralı Ayntâb Şer‘iye Sicilinin (H. 1061, 1108, 1142/M. 1650, 1696, 1729) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- TUŞALP ATİYAS, Ekin E., “The ‘Sunna-Minded’ Trend”, Marinos Sariyannis, **A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century**, Leiden, Brill, 2019, (233-278).
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi, III. Cilt I. Kısım**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.
- YARAN, Rahmi, “Bid‘at”, **DİA**, Cilt: 6, 1992, (129-131).
- YAŞAR, Ahmet, “Osmanlı Şehir Mekânları: Kahvehâne Literatürü (Ottoman Urban Spaces: An Evaluation of Literature on Coffeehouses)”, **TALİD**, Yıl: 2005, Cilt: 3, Sayı: 6, (s. 237-256).
- YAŞAR, Ahmet, “Osmanlı Kamu Mekânı Üzerine Mücadele: Kahvehâne Yasaklamaları”, **XV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunular Bildiriler**, IV. Cilt-II. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, (1403-1410).
- YAŞAR, Ahmet “‘Külliyen Ref’ten ‘İbreten li’l-Gayr’e: Erken Modern Osmanlı’da Kahvehâne Yasaklamaları”, **Osmanlı Kahvehâneleri: Mekân Sosyalleşme İktidar**, 3. Bs., (der. Ahmet Yaşar), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2018, (s. 43-54).
- YAYVAN, M. Alper, **96 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1089-1090/M. 1678-1679) (s. 100-199)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

YILDIZ, Murat, **92 Numaralı ve 1657-58 tarihli Mühimme Defteri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

YILMAZ, Ayşegül, “es-Sulh Beyne’l-İhvân fî Hukmi İbâhati’d-Duhân Abdülganî b. İsmail en-Nablusî (tahkik: Muhammed Edîb el-Câdir)”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 2019, Cilt: 7, Sayı: 13, (337-340).

YILMAZ, Fehmi, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün: Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)**, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005.

YILMAZ, Fehmi, “Tütün”, **DİA**, Cilt: 42, 2012, (s. 1-4).

ZILFI, Madeline C., **The Politics of Piety: The Ottoman Ulemâ in The Post-Classical Age (1600-1800)**, Biblioteca Islamica, Minneapolis, 1988.

Sözlükler:

PARLATIR, İsmail, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Yargı Yayınevi, Ankara, 2006.

Çevrimiçi kaynaklar:

Diyanet İşleri Başkanlığı, **Kur’an-ı Kerim** <https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/nisa-suresi-4/ayet-59/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1> (erişim tarihi 20.08.2020)